

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему «Антитоталітаризм у працях європейських вчених
та письменників першої половини ХХ століття»**

Виконав: студент II курсу, групи 8.0328-і
спеціальності: 032 історія та археологія
освітньої програми: історія

Трюхан Дмитро Андрійович

Керівник: доцент кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин, доцент,
к.і.н.

_____ Р.Б. Шиханов

Рецензент: доцент кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин, доцент,
к.і.н.

_____ С.С. Черкасов

Запоріжжя
2019 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувачка кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Маклюк О.М.
« ___ » _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ**

Трюхану Дмитру Андрійовичу

1. Тема роботи: «Антитоталітаризм у працях європейських вчених та письменників першої половини ХХ століття», керівник роботи, к.і.н., доцент Шиханов Руслан Борисович, затверджені наказом ЗНУ від 6 травня 2019 року № 655-С.
2. Строк подання студентом роботи: 28 грудня 2019 р.
3. Вихідні дані до роботи: Orwell G. 1984. London : Secker&Warburg, London, 1949. 328 p.; Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Под. ред. М.С. Ковалевой, Д.М. Носова. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.; Оруэлл Дж. 1984. Москва : Прогресс, 1989. 240 с.; Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2019. 288 с.; Хайек Ф. Дорога к рабству. Москва : Новое издательство, 2005. 264 с.; Хаксли О. О дивный новый мир. Москва : АСТ, 2013. 288 с.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити аналіз походження термінів «тоталітаризм», «антитоталітаризм», «натовп», «маса» «бунт мас»; визначити передумови виникнення тоталітарних проявів у європейських суспільствах; проаналізувати механізми втілення тоталітарних концепцій; охарактеризувати суспільно-культурну реакцію європейських вчених та літераторів на практику втілення тоталітарних режимів у Європі.
5. Перелік графічного матеріалу: відсутній.

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Шиханов Р.Б., доцент	06.02.2019	06.02.2019
Розділ 1	Шиханов Р.Б., доцент	06.03.2019	06.03.2019
Розділ 2	Шиханов Р.Б., доцент	17.09.2019	17.09.2019
Розділ 3	Шиханов Р.Б., доцент	20.10.2019	20.10.2019
Висновки	Шиханов Р.Б., доцент	02.11.2019	02.11.2019

7. Дата видачі завдання:

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та наукової літератури з теми	жовтень, листопад 2018	виконано
2	Вступ	лютий 2019	виконано
3	Розділ 1. Джерельна база, історіографія та методологія дослідження	березень 2019	виконано
4	Розділ 2. Передумови виникнення та механізми втілення тоталітарних концепцій	вересень 2019	виконано
5	Розділ 3. Антитоталітаризм як реакція суспільного спротиву на утвердження тоталітарних режимів	жовтень, листопад 2019	виконано
6	Висновки	листопад 2019	виконано

Студент _____ Д.А. Трюхан

Керівник роботи _____ Р.Б. Шиханов

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

АНТИТОТАЛІТАРИЗМ У ПРАЦЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВЧЕНИХ ТА ПИСЬМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Кваліфікаційна робота складається з 77 сторінок, містить 34 джерела, 39 монографій і статей.

Категорії та поняття: тоталітаризм, анти тоталітаризм, натовп, маса, бунт мас, утопія, антиутопія.

Об'єкт дослідження: тоталітарна та анти тоталітарна ідеології.

Предмет дослідження: анти тоталітаризм у працях європейських вчених та літераторів першої половини ХХ ст.

Мета роботи: аналіз наявності або відсутності концепту анти тоталітаризму у європейському науковому та суспільно-культурному дискурсі.

Новизна роботи і теоретичне значення: зумовлені вкрай нагальною потребою вивчення питання тоталітаризму та актуалізацією проблеми тоталітарних тенденцій у суспільствах. Представлений авторський погляд на проблему тоталітаризму ХХ століття. Зроблена спроба аналізу сутнісного наповнення поняття «анти тоталітаризм». Широке застосування міждисциплінарних методів та сам предмет дослідження (праці науковців та літераторів) дають широке методологічне поле для дослідження даного питання. Зроблені висновки відкривають шлях до подальшого дослідження як теми тоталітаризму (безвідносно географічних та хронологічних рамок), так і подальшої розробки питання антитези вищезгаданого поняття, а саме – поняття «анти тоталітаризм».

Висновки:

Дана джерельна база дає розуміння, яким було уявлення про тоталітаризм як його adeptів, так і запеклих критиків у політичному, науковому та літературно-публіцистичному вимірах. Історіографія дослідження дозволила простежити еволюція поглядів та зміну акцентів у

дослідженні тоталітаризму. В той же час, суттєвим недоліком є недостатня увага до антитоталітарних аспектів, що розкриваються у даних творах. Основу методології складають системний та проблемний підходи. У ході дослідження використані принципи історизму та об'єктивності. Дослідники послуговувались загальнонауковими (аналізу та синтезу, класифікації, абстрагування), власне-історичними (історико-порівняльний, хронологічний, проблемно-хронологічний, синхронний, ретроспективний, історичної герменевтики) та міждисциплінарними (контент-аналізу) методами.

Термін тоталітаризм мав трактовку полярного характеру від його прихильників та критиків, які проте погоджувались у головному – його всеохопному, всеосяжному сенсі. Науковцями була протиставлена індивідуальна свобода лібералізму й знаходження індивіда у рамках колективу у тоталітарній моделі. З позицій сучасності окреслено розуміння терміну «антитоталітаризм» як ідеологію, спрямовану на спротив та критику тоталітаризму, що зумовлює мету дослідження як встановлення існування даної ідеології у зазначених хронологічних межах.

Вияв антитоталітаризму у наукових працях простежується у розгляді тоталітарних елементів, їх ґрунтовній критиці. Однак, дана критика не є узгодженою між авторами, не є системною та постійною. Стан розробки тоталітарної проблематики у працях згаданих науковців не дозволяє зробити висновок стосовно існування певного комплексу антитоталітарних уявлень як системи та ідеології спротиву тоталітаризму.

Письменниками Олдосом Гакслі та Джорджем Орвеллом були виокремлені та окреслені спільні та відмінні риси в уявленні та розумінні тоталітаризму. Проте, їх позиція являє собою окремішній особистий погляд автора. Ними не сформовано чіткої та кінцево оформленої позиції спротиву тоталітаризму, що носила б комплексний та системний характер. Напроти, ми відзначаємо певну поодинокість та відокремленість у їх діяльності.

Відносно науковців представлений спектр наукових підходів не утворює завершену та цілеспрямовану систему критики та спротиву утвердженню тоталітарних режимів.

Таким чином, ані письменниками, ані науковцями, як усередині своєї галузі, так і міжгалузево, не вироблено чіткої та завершеної ідеології спротиву тоталітаризму.

Тобто, ми можемо констатувати, що як стосовно науки, так і стосовно літератури, так і що стосується взаємодії між діячами, існування антитоталітарної ідеології як комплексу поглядів не спостерігається. Натомість, ми відзначаємо існування поодинокі критики окремих елементів тоталітаризму.

SUMMARY

**ANTI-TOTALITARIANISM IN THE WRITINGS OF THE
EUROPEAN SCHOLARS AND WRITERS OF THE FIRST HALF OF THE
XX-TH CENTURY**

The qualification paper consists of 77 pages, contains 34 sources, 39 monographs and articles.

Categories and concepts: totalitarianism, anti-totalitarianism, crowd, mass, mass revolt, utopia, dystopia.

Study object: totalitarian and anti-totalitarian ideologies.

Research subject: anti-totalitarianism in the writings of European scientists and writers of the first half of the twentieth century.

Aim: to analyze the presence or absence of the concept of anti-totalitarianism in European scientific and socio-cultural discourse.

Novelty of the paper and theoretical value created due to the urgent need to study the issue of totalitarianism and actualization of the problem of totalitarian tendencies in societies. The author's view on the problem of totalitarianism of the twentieth century is presented. An attempt has been made to analyze the essential content of the concept of "anti-totalitarianism". The widespread use of interdisciplinary methods and the subject matter of the study (scholars and writers works) provide a broad methodological field for the study of this issue. The conclusions drawn open the way to further research on the topic of totalitarianism (irrespective of geographical and chronological frameworks), and further elaboration of the question of the antithesis of the above-mentioned concept, namely, the concept of "anti-totalitarianism".

Conclusions:

This source base gives an understanding of what totalitarianism was like for both its adherents and fierce critics in the political, scientific, and literary-journalistic dimensions. The historiography of the study has made it possible to trace the evolution of views and the change in emphasis in the study of totalitarianism. At the same time, a significant drawback is the lack of attention to

the anti-totalitarian aspects revealed in these works. 3) The methodology is based on systemic and problematic approaches. The study uses the principles of historicism and objectivity. The researchers used scientific (analysis and synthesis, classification, abstraction), proper-historical (historical-comparative, chronological, problem-chronological, synchronous, retrospective, historical hermeneutics) and interdisciplinary (content-analysis) methods.

The term totalitarianism had an interpretation of the polar nature of its adherents and critics, who nevertheless agreed in the main - its overarching, overarching sense. Scientists have opposed the individual freedom of liberalism and the finding of the individual within the collective in a totalitarian model. From the point of view of modern times the understanding of the term "anti-totalitarianism" as an ideology aimed at the resistance and criticism of totalitarianism, which determines the purpose of the study as establishing the existence of this ideology within these chronological limits.

The manifestation of anti-totalitarianism in scientific works is traced in the consideration of totalitarian elements, their thorough criticism. However, this criticism is not consistent between the authors, it is not systematic and constant. The state of development of totalitarian problems in the writings of the mentioned scholars does not allow to conclude on the existence of a certain complex of anti-totalitarian ideas as a system and ideology against totalitarianism.

The writers Aldous Huxley and George Orwell distinguished and outlined common and distinct features in the conception and understanding of totalitarianism. However, their position is a separate personal view of the author. They did not form a clear and definitive stance against totalitarianism, which would be complex and systematic. On the contrary, we note some solitude and isolation in their activities.

For scientists, the range of scientific approaches presented does not form a complete and purposeful system of criticism and resistance to the establishment of totalitarian regimes.

Thus, neither writers nor scholars, both within their own fields and across industries, have come up with a clear and complete ideology against totalitarianism.

That is, we can state that there is no observance of anti-totalitarian ideology as a set of views both in terms of science, literature, and interaction between figures. Instead, we note the existence of a single critique of individual elements of totalitarianism.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Джерельна база	6
1.2. Історіографія дослідження.....	10
1.3. Методологія роботи.....	17
1.4. Термінологія дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ВТІЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ КОНЦЕПЦІЙ.....	33
2.1. Передумови виникнення тоталітарних проявів у суспільствах Західної Європи першої половини ХХ століття.....	33
2.2. Механізми формування основних тоталітарних концепцій Європи першої половини ХХ століття.....	39
РОЗДІЛ 3. АНТИТОТАЛІТАРИЗМ ЯК РЕАКЦІЯ СУСПІЛЬНОГО СПРОТИВУ НА УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ.....	49
3.1. Антитоталітаризм у європейській літературі першої половини ХХ століття.....	49
3.2. Наукові підходи першої половини ХХ століття у формуванні європейських антитоталітарних проявів.....	59
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. ХХ століття залишилось в історії як століття буремних подій: революції, світові війни, крах столітніх імперій. Серед іншого це століття нових ідеологій, втілення яких випробувало світовий та континентальні політичні устрої на міцність. Однією з таких ідеологій є тоталітаризм як ідея всебічного панування над людиною не тільки як над громадянином, а й над особистістю, людським індивідом.

У вік новітніх інформаційних технологій, а відтак, й еволюції пропагандних механізмів, ми не тільки не віддалились від загрози утвердження авторитарних та тоталітарних режимів, а й знаходимось у постійній загрозі їх повернення.

У цьому зв'язку, хиткість демократичних традицій, посилення ролі патерналістичних країн, сучасні методи боротьби за людську свідомість, що набули всепланетних масштабів, вказують на небезпечність повернення тоталітарних ідей до політичного порядку денного у світі.

Висвітленням небезпечних суспільних тенденцій як у ХХІ столітті, так і в ХХ займалися перш за все діячі науки та літератури. Відповідно, у попередньому столітті саме вони стали лакмусовим папірцем, що намагався застерегти світ від тоталітарної катастрофи.

Зараз, у зв'язку з посиленням правих настроїв у Європі, авторитарним прикладом успішної економічно-політичної моделі Китаю, та тоталітарним ехом у свідомості населення пострадянського простору, вкрай важливо не тільки пам'ятати та знати про небезпечність феномену тоталітаризму, а й, керуючись виразом Еріха Фромма: «якщо ми хочемо здолати фашизм», що у сприйнятті науковця тотожне тоталітаризмові, «то мусимо його зрозуміти» – краще розуміти сутність даного явища. Саме необхідністю кращого розуміння та розставлення сучасних акцентів у даній проблематиці й обумовлена актуальність даного дослідження.

Об'єктом дослідження є тоталітарна та антитоталітарна ідеології.

Предметом дослідження виступає антитоталітаризм у працях європейських вчених та письменників першої половини ХХ ст.

Метою дослідження є аналіз наявності або відсутності концепту антитоталітаризму у європейському науковому та суспільно-культурному дискурсі.

Відповідно до мети, сформовані наступні **науково-дослідницькі завдання**:

- 1) здійснити аналіз походження термінів «тоталітаризм», «антитоталітаризм», «натовп», «маса» «бунт мас»;
- 2) визначити передумови виникнення тоталітарних проявів у європейських суспільствах;
- 3) проаналізувати механізми втілення тоталітарних концепцій;
- 4) охарактеризувати суспільно-культурну реакцію європейських вчених та письменників на практику втілення тоталітарних режимів у Європі.

Хронологічні межі роботи охоплюють своєю нижньою межею – початок ХХ ст., верхня межа окреслена 1951 р.

Вибір нижньої межі пояснюється ознаменованим початком кризи лібералізму та початком радикалізації суспільно-політичного життя Західної Європи, що втілювалося у Першу світову війну, яка заклала передумови утвердження тоталітарних режимів 20-х та 30-х рр. ХХ ст.

Верхня межа обумовлена смертю у 1950-му році Джорджа Орвелла як провідного критика тоталітаризму, а також виходом у 1951-му році першого видання праці Ханни Арендт «Витоки тоталітаризму» (завершена у 1949-му році).

Окремо варто зазначити, що неможливо оминати деяких відступів від верхньої хронологічної межі, зумовлених перевиданнями праць, покладених у джерельну базу дослідження. Дані відступи дають змогу краще зрозуміти мотиви, логіку мислення авторів, що є надзвичайно важливим у розрізі нашої роботи.

Територіальні межі охоплюють країни Європи. Важливо також уточнити, що вимушена еміграція науковців з Європи після приходу фашистів та нацистів до влади, призвела до того, що значна їх кількість змушена була працювати за межами Європи, зокрема у США.

Наукова новизна зумовлена вкрай нагальною потребою вивчення питання тоталітаризму та актуалізацією проблеми тоталітарних тенденцій у суспільствах. Представлений авторський погляд на проблему тоталітаризму ХХ століття. Зроблена спроба аналізу сутнісного наповнення поняття «антитоталітаризм». Широке застосування міждисциплінарних методів та сам предмет дослідження (праці науковців та письменників) дають широке методологічне поле для дослідження даного питання. Зроблені висновки відкривають шлях до подальшого дослідження як теми тоталітаризму (безвідносно географічних та хронологічних рамок), так і подальшої розробки питання антитези вищезгаданого поняття, а саме – поняття «антитоталітаризм».

Структура роботи: складається зі вступу, 3-х розділів, 8-ми підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (73). Обсяг основного тексту 70, всього 77.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база

Джерельна база дослідження представлена трьома основними напрямками походження аналізованих праць – політичного, наукового та публіцистично-літературного спрямування.

З джерел політичного походження ми можемо відзначити «Майн Кампф» Адольфа Гітлера [33], натхненника та ідеолога нацизму, «Доктрину фашизму» фашистського диктатора та ідеолога Беніто Муссоліні [8], «Тюремні зошити» [3] та «Формування людини» [4] італійського марксиста та засновника комуністичної партії Італії Антоніо Грамші.

Перші спроби осмислення краху сучасної цивілізації на момент першого-другого десятиліть ХХ ст. зроблено Освальдом Шпенглером у його історіософічній праці «Присмерк Європи» [29], [30]. У ній, застосовуючи цивілізаційний підхід, а також керуючись релятивізмом й відкидаючи лінійний поступ історії, автор висуває ідею про «злам часів» та аналізує що привело сучасну йому цивілізацію до «присмерку».

Промова Джованні Амендоли дала життя терміну «тоталітаризм», яке автором застосовано у негативному ключі.

В подальшому, ідеологами фашизму термін було запозичено та надано йому позитивної конотації. Зокрема, Беніто Муссоліні у праці «Доктрина фашизму» веде мову про «фашизм» у сенсі його «тоталітарності», тобто всеохопності влади держави над індивідом.

Протилежністю у трактуванні розглядуваного явища стали праці «Формування людини» (Записки про педагогіку) та «В'язничні зошити» Антоніо Грамші. Остання була написана упродовж 1929-1935 рр. під час тюремного ув'язнення за фашистського режиму. Так, аналізуючи сутність тоталітарності, автором зазначається небезпека концентрації влади у руках

однієї партії або групи людей. Також, аналізується природа тоталітарності, функції партії та використання нею влади. Прослідковується характер диктатури як держави нового типу.

Оксфордський термінологічний словник від 1933-го року вводить до обігу термін «тоталітаризм» та відкриває шлях до наукової дискусії 40-х років ХХ ст.

Дана дискусія представлена передусім працями Хосе Ортега-і-Гассета «Повстання мас» [9], Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» [21], [22], Ханни Арендт «Витоки тоталітаризму» [1] та збірник статей 30-50-х рр. «Досвід розуміння» [34]; Фрідріха Хайєка «Дорога до рабства» [27], Еріха Фромма «Втеча від свободи» [24], Карла Ясперса «Сенс та призначення історії» [31] та «Питання стосовно винності. Про політичну відповідальність Німеччини» [32].

Опублікована у 1930-му році в Іспанії робота Хосе Ортега-і-Гассета характеризує та дає визначення новому для ХХ ст. об'єктивно існуючому явищу – масі. Новий тип суспільства на його думку постав із людей, яких повністю влаштовує бути розчиненим та бути як всі. Маси, у цьому зв'язку, розглядаються у рамках епохи, для якої є характерним розрив між минулим та майбутнім, ріст рівня життя та можливостей при загальному занепаді моралі, описаному як «бунт мас».

Карлом Поппером у праці «Відкрите суспільство та його вороги», виданій у 1945-му році аналізується вплив ідей Платона, Гегеля та Маркса на розвиток тоталітарної ідеології. Водночас, автор протиставляє «відкрите» та «закрите» суспільство у розрізі дихотомії індивідуалізму та колективізму відповідно. Стосовно закритого суспільства вживаються фрази «стадо» та «напіворганічна єдність», що характеризують зрощеність індивідуального у колективне, якому, в той же час, притаманна атомізація індивідів.

Праця Ханни Арендт «Витоки тоталітаризму», написана у період 1945-49-х рр. стала чи не першої спробою наукового осмислення явища тоталітаризму. За виразом Карла Ясперса у передмові до першого видання її

праці «ця книга спрямована і проти нестримного оптимізму, і проти безмежного відчаю» [1, с. 30]. Ця праця не просто німе питання: Як таке могло статися? У «витоках тоталітаризму» Ханна Арендт чітко аналізує як витоки, передумови, як механізми утвердження даних режимів, так і наслідки. Тобто, весь процес «тоталітарного феномену» загалом. Дана праця цікава нам головним чином при аналітиці передумов та причин, завдяки яким тоталітаризм втілювався – тобто, «що» та «чому?». А також його процесів, механізмів, тобто «як?». Авторка розглядає головним чином політичний та соціальний контекст тоталітарних процесів у нацистській Німеччині.

Збірник «Досвід розуміння», у який вміщені статті Ханни Арендт 30-х, 40-х та 50-х рр. Особливо цінним для нас є есе «Про природу тоталітаризму», де окрім передумов та розкриття сутності ідеологій як таких, авторкою відзначається «новий тип тоталітарних правлінь» як рушійна сила та втілення ідеології. «Брехливий світовий порядок» та «тотальне панування» у цьому розрізі є головною метою такого правління та такої ідеології.

Економічний бік, згаданих нами явищ, розглянуто у праці «Дорога до рабства» Фрідріха Хайєка. Праця написана у період 1940-43-х рр. Як зізнається сам автор у передмові до видання від 1976-го року, це була перша спроба знайти новий напрям досліджень і вона «була викликана моїм роздратуванням з приводу абсолютно невірної інтерпретації нацистського руху в британських «Прогресивних» колах» [27, с. 7]. Автор, будучи прихильником ліберальної ідеології, протиставляє її тоталітарній та робить порівняння сучасної йому Англії з Німеччиною двадцятирічної давнини, побоюючись повторення аналогічного сценарію. Одне з головних питань економічної сторони праці – співвідношення свободи та економіки. Саме втрата економічної свободи, на його думку, веде і до втрати політичної свободи. Важливим акцентом є також дихотомія індивідуального та колективістського, у зв'язку з чим, автор підсумовує, що за тоталітарного

правління та економіки, усе індивідуальне підпорядковане суспільним інтересам.

Психологічні складові процесу утвердження тоталітаризму розглянуто Еріхом Фроммом у його праці «Втеча від свободи». За визначенням самого автора «сучасна (автору) людина... не здобула свободи... Свобода зробила її ізольованою, а отже – стривоженою та безсилою» [24, с. 8]. Відтак, цю стривоженість людина прагне прибрати шляхом передачі частини свободи взамін спокою та почуття безпеки. Автор розвиває власну теорію стосовно «механізмів втечі» індивіда від цієї свободи у прагненні отримати почуття безпеки.

Публіцистично-літературний напрям позначений творчим доробком Джорджа Орвелла; Олдоса Гакслі «Прекрасний новий світ» [28]; Герберта Велса «Витоки цивілізації» [23]; Хосе Ортеги-і-Гассета «Роздуми про Дон Кіхота» [10]. Окрім того, з метою простежити витоки жанру «антиутопія», аналізується роман Євгена Зам'ятина «Ми» [5] як передтеча антитоталітарних романів.

Так, ще в 1920-му році російський письменник, ще не маючи перед собою в повній мірі втілених прикладів, змалював жорстку тоталітарну модель. «Єдина держава» настільки проникла у сфери життя людини, що їй тепер підконтрольні й особисте життя, й навіть сфера фантазії, яка тепер вважається злочином. Роман справив сильний вплив на творчість Олдоса Гакслі та Джорджа Орвелла та започаткував напрям сучасної антитоталітарної літератури.

Вже в 1932-му році у світ виходить книга Олдоса Гакслі «Прекрасний новий світ». Змальований технократичний світ масового споживання, підконтрольний Світовій державі. Окрім чіткої кастової системи, у світі роману нанівець зведений інститут сім'ї, а сімейні відносини вважаються непристойними.

Важливою віхою у актуалізації вивчення питання тоталітаризму виступає література та публіцистика Джорджа Орвелла, який у своєму романі

«1984» [34], [12]; есе «Велс, Гітлер та Всесвітня держава» [14], «В очікуванні Великого Брата» [15], «Згадуючи війну в Іспанії» [16], «Замітки про націоналізм» [17], «Література та тоталітаризм» [18], «Придушення літератури» [19]; рецензіях на «Ми» Євгена Зам'ятина [20] та на «Майн Кампф» А.Гітлера [13], торкається проблеми небезпеки утвердження тоталітарного правління, його загрози для вільного світу. Водночас, автором протиставляється тоталітаризм та лібералізм з позиції полярності ідеологій. Також, робиться акцент на свободі слова та думки, яка стане неможливою за тоталітарного світу. Багато уваги приділено поняттю «правди» та можливостям її контролю та підміни. Тобто, Джорджа Орвелла турбують питання історіософії, а саме що можна буде вважати правдою та у чийх руках буде процес написання історії.

1.2. Історіографія дослідження

Що стосується історіографії дослідження, то її ми розділимо наступним чином: історіографія дослідження поняття «тоталітаризм» та історіографія дослідження праць першої половини ХХ ст., присвячених тоталітарній тематиці.

До радянської традиції «тоталітаризм увійшов після Другої Світової війни та набув сенсу фашистського режиму. Тобто, у СРСР набула поширення концепція фашизму, яка базувалася на комінтернівському визначенні «Фашизм (при владі) – відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш агресивних і найбільш шовіністичних елементів фінансового капіталу» [44, с. 121].

Тому, коли ми ведемо мову про «тоталітаризм», то варто мати на увазі саме європейський та американський контекст.

Визначальний у започаткуванні історіографії тоталітаризму ми можемо відзначити історіографічну традицію США. Саме нею було започатковано вивчення «тоталітаризму». Зацікавленість даною темою відзначена від початку 30-х рр. ХХ ст.

Актуалізували дану проблематику у Сполучених Штатах стаття італійського філософа Джованні Джентіле, надрукована у 1928-му році у журналі «Фореїн Афферс» («Foreign Affairs»): «зазвичай термін означав «сильну державу», диктатуру; іноді Радянський Союз також розглядався як приклад «тоталітарної держави» [50, с. 67]. Стаття «Таймс» від 1929-го року вживала «тоталітаризм» у сенсі ««унітарний», маючи на увазі комуністичну і фашистську держави» [50, с. 67].

Однак, до перших хвиль еміграції з Німеччини, широкого розголосу та вивчення проблема тоталітаризму у США не набула. З приходом перших емігрантів, як от Г.Маркузе, розпочалась більш ґрунтовна робота з даного питання. У цьому зв'язку, важливо відзначити виникнення цілої школи марксистського напрямку з емігрантів з Німеччини. Як член цієї школи, Г.Маркузе «першим написав роботу, в якій використав термін «тоталітарний» [50, с. 68].

Наявність великого масиву матеріалу, присвяченого проблематиці тоталітаризму підтверджує поява перших збірників. Як от, публікація у 1935-му році Г. Фордом (Міннесота) збірника «Диктатура у сучасному світі». М. Лернером, одним з авторів збірника, поняття «диктаторські режими» вживається як «тоталітарні» [50, с. 68].

Вартий уваги американський філософ Дж. Д'юї. У своєму есе «Я вірю» 1939-го року він відстоює тезу про те, що «світ являє собою абсолютний конфлікт між демократією і войовничим тоталітаризмом» [50, с. 69].

Ще одну трактовку у своєму визначенні, тоталітаризм отримав від Ф.Боркенау, яким у цьому ж році було запропоновано основний критерій визначення тоталітарності режиму. На його думку, таким може вважатися наявність однопартійної системи [72, с. 90].

Загалом, 1939-й рік виявився надзвичайно важливим для термінологічного та академічного окреслення тоталітарної проблематики. 17 листопада було проведено симпозіум, присвячений «тоталітарній державі»

під егідою Американського філософського товариства [50, с. 69]. На ньому було відмічено перехід до наукового вивчення тоталітаризму.

Серед виступів на даній конференції, нас цікавлять деякі тези доповіді Ф.М. Маркса, яким до тоталітарних держав було зараховано: Радянську Росію, нацистську Німеччину та фашистську Італію. «Тоталітаризм» для нього означає «організаційні форми і методи, які складають корпоративний порядок» [50, с. 69]. Саме критерій відношення режиму до приватної власності дозволить в подальшому поділяти «тоталітаризм» на «правий» та «лівий».

Розгляд тоталітаризму як феномену ХХ ст. робиться К. Хейєсом. Його узагальнення висловлені у промові «Тоталітаризм – новинка західної цивілізації» на тій же конференції. Для нього це «радикальний розрив безперервності в розвитку західної культури» [50, с. 69].

Перше аналітичне дослідження, присвячене тоталітарній проблематиці належить Зігмунду Нойманну. У праці «Перманента революція» ним було виділено тоталітаризм як політичний режим. Відзначено відмінності від авторитарного режиму та виділено основні особливості. Серед іншого, запропонована теорія «перманентної революції». Цінність даної праці у тому, що вона являє собою першу спробу узагальнення.

Дослідження тоталітаризму у 1950-х започатковано Ханною Арендт, якою у 1951-му році була опублікована перша узагальнююча праця «Витоки тоталітаризму». Тоталітарними для авторки виступають нацистський та комуністичний режими. Однак, для неї вони носять тотожний характер.

З метою розрізнення та деталізації початків тоталітарної теорії провадить свою наукову діяльність Дж. Талмон. Поділ тоталітаризму на «правий» та «лівий» є центральною лінією його роботи «Походження тоталітарної демократії», опублікованої у 1952-му році. У ній автор у виникненні тоталітарних рухів звинувачує Велику французьку революцію, бо «саме там передчувається яacobinсько-більшовицький зв'язок», [50, с. 72]. Також, Дж. Талмоном вводиться поняття «тоталітарної демократії». Що

стосується протиставлення демократії та тоталітаризму, ним було запропоновано критерій «цінності свободи». Так, «для розрізнення ліберальної демократії і тоталітарної демократії є цінність свободи, хоча необмежена свобода може призвести до беззаконня («парадокс свободи») [49, с. 30]. При цьому, чітко розрізняючи правий та лівий тоталітаризм, останній автором бачиться як тоталітаризм «більшої гуманності».

Не можемо не відзначити той факт, що оформлення розуміння тоталітаризму відбувалося окрім наукового дискурсу, також і у політико-правовому аспекті. На підтвердження можемо згадати закони США «Про еміграцію та громадянство» (1952 р.) та «Про боротьбу з комунізмом» (1954 р.). Згідно них, до характерних рис тоталітаризму можна віднести: «наявність єдиної, яка має диктаторську владу, політичної партії» та «підпорядкування проголошуваних прав інтересам держави» [72, с. 90].

Повертаючись до наукового дискурсу, маємо зазначити важливу роль міжнародного симпозіуму, присвяченого проблемам тоталітаризму, що пройшов у 1952-му році у США. Серед іншого, на ньому було сформульовано визначення тоталітаризму – «тоталітарним можна назвати закрите суспільство, в якому всі – від виховання дітей до випуску продукції – контролюється з єдиного центру» [72, с. 90].

Березень 1953-го року відзначений першою науковою конференцією, що пройшла у стінах Американської Академії Наук та Мистецтв та була присвячена тематиці тоталітаризму.

У 1954-му році Карлом Фрідріхом опубліковано статтю «Унікальний характер тоталітарного суспільства». «Визнання історичної унікальності тоталітаризму, який не має історичних аналогів, і виявлення спільних рис між нацизмом і комунізмом» [49, с. 30].

Продовженням аналітичної концепції розробки теорії тоталітаризму, розпочатої Ханною Арендт на початку 50-х рр., виступає робота Карла Фрідріха та Збігнева Бжезінського «Тоталітарна диктатура та автократія» 1956-го року. Авторами сформульована «загальна модель тоталітаризму як

нової форми державного управління» [50, с. 67]. Окрім того, запропоновані 6 критеріїв, що в подальшому дістали назву «тоталітарного синдрому».

Як і Ханна Арендт, автори погоджуються, що «тотальний терор є необхідною умовою існування тоталітарного режиму» [49, с. 31]. Однак, на відміну від неї, К. Фрідріх та З. Бжезінський розмежовують радянську та німецьку моделі тоталітаризму та показують їх схожість. Не сходяться їх думки з Х. Арендт та Ф. Хайєком і стосовно сутності тоталітаризму. Так, на думку З.Бжезінського та К.Фрідріха «один режим подібний до іншого структурою, процесами правління, морфологією системи» [50, с. 72]. Однак, на їх переконання, тоталітаризм не має сутності.

Тому, констатуємо, що Ф. Хайєком, Х. Арендт, Дж. Талмоном, К. Фрідріхом та З. Бжезінським до кінця 50-х рр. ХХ ст. було сформульовано базис тоталітарної теорії, яка згодом дістала назву класичної.

Критику теорії тоталітаризму та безпосередньо деяких ідей Х. Арендт висловлював Рон Арон. У своїй праці «Демократія та тоталітаризм» він зважає на той факт, що Ханною Арендт досить чітко хронологічно окреслено існування класичної моделі тоталітаризму комуністичного та фашистського (1934-1937) та (1941-1945). Проте, Р. Ароном тоталітаризм розглядається як процес, а відтак «окремі ознаки тоталітаризму виявляються в якісь періоди історії радянського режиму і режиму націонал-соціалістичного» [49, с. 35].

У цьому зв'язку Р. Арон зауважує «було б несправедливо ставити на одну дошку порівняння цих двох періодів та двох типів терору та режимів у цілому» [62, с. 61]. При цьому, італійський фашизм автор до тоталітарних режимів не відносить. Даним дослідником також розширюються хронологічні рамки дослідження тоталітаризму до 50-60-х рр. ХІХ ст.

Також, Р. Арон дещо обережніше, ніж Х. Арендт ставиться до порівняння лівого та правого тоталітаризму. Він «бачить не тільки риси подібності, а й відмінності: у соціальних базах партій, у несумісності ідеологій» [50, с. 67].

Вищезгадані праці окрім схвалення викликали і гостру критику та дискусію. Тому, вже у 60-х роках ХХ ст. набуває сили тенденція до критики сформульованої у минуле десятиліття теорії. Окрім виникнення численних авторитарних режимів у 60-х, цей період також відзначений «Хрущовської відлигою» та послаблення тоталітаризму радянського зразка. Даний процес призвів до потреби як переглянути деякі пункти тоталітарної теорії, так і деталізувати їх. Саме 60-ті ознаменовані так званою ревізійною історіографією.

Р. Такером ставиться під сумнів правомірність вживання терміну «тоталітаризм» [50, с. 73]. Дослідником тоталітарний режим розглядався як різновид авторитарного, як такий, що «заснований на масовому русі під керівництвом однієї партії» [49, с. 35]. Ним виділялися комуністичний, фашистський та націоналістичний режими. Робертом Такером дане бачення було виражене у порівняльній теорії сучасних авторитарних режимів.

Уточнення та коригування зазнавала теорія тоталітаризму у 70-ті роки. Дж. Лінцем були виділені ознаки тоталітаризму, серед яких: «централізована структура влади...монопольна ідеологія...партія спрямовує активну участь громадян на виконання політичних та соціальних задач» [72, с. 91].

Завдяки критиці у 60-70-х роках теорія тоталітаризму переживає свою еволюцію. Так, було сформовано модернізовану теорію тоталітаризму, що не виключаючи класичну, уточнювала та доповнювала її. Її основною тезою виступає «аргумент про «революційність» фашизму, який базується на антитезі «рух-режим» [50, с. 73]. У монографії «Ідеологія фашизму. Рациональний тоталітаризм» Дж. Грегором по-перше, відділено фашистський рух від самого фашистського режиму, а по-друге створено нову класифікацію революційних рухів-режимів: «1) тоталітарні революційні масові рухи-режими; 2) революційні режими з масовим рухом, які не мають тоталітарних прагнень» [50, с. 73]. Х. Тернером у статті «Фашизм та модернізація» відстоювалась думка про розрізнення фашистського руху та фашистського режиму [49, с. 37]. Окрім того, на думку дослідників «фашизм був різко

негативно налаштований до капіталізму і до існуючої соціальної еліти» [49, с. 36].

Тобто, вже в 70-ті роки, після ревізії 60-х років, була сформована модернізована теорія тоталітаризму. Вона, ґрунтуючись на класичній, на відміну від неї робила акцент не на спільності у суспільствах та режимах, а на конкретних фактах, явищах та відмінностях, особливостях цих режимів.

У той же час, 70-ті роки відзначені зміною акцентів радянської традиції по відношенню до тоталітаризму. Так, третє видання Великої радянської енциклопедії надає таке визначення «тоталітарної держави»: «повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життя суспільства, одержавлення всіх легальних організацій, законом не обмеженої, влади, заборона демократичних організацій, ліквідація конституційних прав і свобод, мілітаризація громадського життя, репресії» [72, с. 91].

Але, слід відзначити, що застосування термінів «тоталітаризм», «тоталітарний» до «Перебудови» у радянській традиції розповсюдження не набуває, залишаючись і під час неї лише епізодичними згадками у сенсах «авторитарний», «диктаторський».

Наступне десятиліття означено виходом праці М. Кертіса «Тоталітаризм», у якій автором представлено даний режим як «специфічний тип сучасного режиму століття масової демократії, який тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору» [72, с. 91].

Загалом же, 70-80-ті роки відзначені міждисциплінарними впливами, що є загальною тенденцією історичної науки. Так, дослідження набули політико-культурного та особистісно-психорієнтованого характеру.

Кінець 80-х – початок 90-х обумовлений загальним зростанням інтересу до тоталітарної проблематики. У країнах колишнього соц. табору дана тенденція обумовлена необхідністю осмислення своєї історії, а у країнах про-західної орієнтації інтерес посилено з крахом радянської моделі тоталітаризму.

Рубіж століть означив перехід уваги дослідників до «системи цінностей та виявлення структурної схожості між окремими формами тоталітаризму» [63, с. 56]. Також, можемо відзначити тенденції до аналізу тоталітарного мислення та відносин у тоталітарних системах.

Сучасні дослідження теорії тоталітаризму відзначені передовсім діяльністю Еміліо Джентіле, який аналізує тоталітарний фашизм. На його думку, італійський тоталітаризм «був результатом синтезу між ідеологією і практикою бойових фашистських організацій (squadismo) і антиліберальної та антидемократичної культури...» [63, с. 58].

Все ж, варто зауважити, що вказані праці акцентують увагу лише на певних аспектах та елементах тоталітаризму, в той час як кількість комплексних, узагальнюючих праць значно менша. Також, дослідниками не в повній мірі розкриваються «тоталітаризм» та «антитоталітаризм» як ідеології, як комплекс поглядів. Недостатня увага, на нашу думку, приділена саме антитоталітарному аспекту наукових досліджень. Бо саме першопочатковий протестний контекст спонукнув до розвитку теорію тоталітаризму. Відтак, ми вбачаємо нашим завданням розглянути антитоталітаризм як комплекс уявлень та поглядів науковців.

1.3. Методологія роботи

У ході дослідження та написання даної роботи застосовано системний та проблемний підходи. Цінність проблемного підходу розкривається через аналітику суспільних суперечностей, що, як передували досліджуваним процесам, так і виступали їх складовими. А саме, коли ми ведемо мову про зародження у Італії та Німеччині тоталітарних режимів, при зовнішній легкості прийняття даних режимів суспільством, внутрішні протиріччя, як от індивідуалізація та замкнення на своїх особистих проблемах, у результаті – вони переростають у покору колективістським та суспільно орієнтованим інтересам.

Системний підхід допомагає у ході аналізу як багаторівневих процесів, до прикладу – масовізація суспільства – так і при розгляді складних, структурних явищ.

Наукові підходи доповнюються наступними принципами наукового дослідження: історизму та об'єктивності.

Принцип історизму зумовлює розгляд кожного конкретного явища у рамках конкретно-історичних обставин. Так, скажімо, розглядаючи еволюцію термінології тоталітарних явищ, ми не можемо накладати більш пізній та принагідний до масових суспільств термін «маса» на домасове стратове суспільство, головним рушієм якого виступав натовп.

Принципом об'єктивності підкріплюється прагнення до уникнення суб'єктивістських викривлень, що полягають у підбитті фактів дійсності до завчасно зроблених висновків. Відтак, керуючись даним принципом, дослідники прихильні до реальних фактів та ґрунтують висновки на них, не намагаючись укласти у певні шаблони.

Послуговуючись даними науковими підходами та відзначеними принципами дослідження, було обрано наступним методологічний інструментарій: загальнонаукові (аналізу та синтезу, класифікації, абстрагування), власне-історичні (історико-порівняльний, хронологічний, проблемно-хронологічний, синхронний, ретроспективний, історичної герменевтики) та міждисциплінарні (контент-аналізу) методи.

Що стосується загальнонаукових методів, то їх, у свою чергу, можна поділити на теоретичні та методи логіки. До теоретичних ми відносимо методи класифікації та абстрагування.

Метод класифікації застосований задля виділення загального та особливого у явищах. Також, він дозволяє зробити більш якісні теоретичні узагальнення шляхом виокремлення типових особливостей у розглядуваних явищах.

Метод абстрагування полягає у мисленнєвому відмежуванні від несуттєвого з одночасним виділенням найважливіших рис та концентрацією уваги на них.

Даний метод є в тісному зв'язку з такими логічними методами як аналіз та синтез. Суть першого полягає у тому, аби поділити розглядуване явище на частини. Синтез же, навпроти, є його протилежністю та покликаний поєднувати окреме у ціле.

Серед методів логіки, відзначаємо також присутність у дослідженні індукції та дедукції. Їх суть зводиться до переходу від часткового до загального у першому випадку, та від загального до часткового у другому. Стосовно дедукції, відзначаємо, що щодо окремих елементів множини робиться висновок виходячи з загальних властивостей всієї множини.

Важливим логічним методом виступає також сходження від абстрактного до конкретного. Прикладом може слугувати такі абстрактні явища як: масовізація, індивідуалізація, атомізація суспільства, які під час дослідження у ході мисленнєвого процесу зводяться до конкретних суспільних явищ – виникнення масового суспільства, прагнення до індивідуалізму та розкладання суспільства на окремих індивідів відповідно. Таким чином, процес мислення проходить такі стадії як: конкретне в дійсності – абстрактне в мисленні – конкретне в мисленні.

У ході роботи використовувались також власне-історичні методи. Зокрема, історико-порівняльний, який полягає у пошуку відмінних та схожих, одиничних або загальних рис, завдяки порівнянню тих чи інших подій чи явищ. Так, завдяки даному методу, нами можуть бути отримані висновки стосовно подібності або відмінності у анти тоталітарних поглядах діячів літератури та науки.

Хронологічним методом ми послуговуємось, будуючи наратив нашої роботи згідно хронології, викладаючи події у їх часовій послідовності та розглядаючи явища та події, що знаходяться у постійному русі та змінах.

Суміжну, але не тотожну функцію виконує проблемно-хронологічний метод. Він дає змогу означити та дослідити визначену проблематику, накладаючи її на хронологічні рамки дослідження.

Синхронний метод полягає у дослідженні подій та явищ, зародження та протікання яких відбувалось у декількох системах або суспільствах (країнах) одночасно.

Чинне місце у дослідженні відведено ретроспективному методу. Так, сучасні наукові підходи та трактовки понять «тоталітаризм» та «антитоталітаризм» дозволяють краще розуміти сприйняття сучасниками згаданих явищ на початку їх наукової розробки, а також реконструювати фрагменти цілого, тобто, сприйняття сучасниками явища тоталітаризму.

Послугування методом історичної герменевтики дає змогу за рахунок тлумачення тексту історичного джерела розкрити нову суть вже викладеного матеріалу. Окрім того, подібне тлумачення відкриває шлях до простеження більш ширших взаємозв'язків у контексті історичної епохи, до якої належить те чи інше тлумачене джерело. Зокрема, у даному дослідженні його застосовано при аналізі літературних текстів антиутопій Дж. Орвелла та О. Гакслі.

Нами не може бути не відзначений також конкретно-науковий метод бібліографічної евристики, користуючись яким було здійснено пошук, підбір та обробку джерельної бази дослідження та літератури. При цьому, його можливості дозволили віднайти широкий спектр джерел та літератури економічного, політичного, філософсько-психологічного спрямування що дає змогу говорити про багатоманітність матеріалу для опрацювання.

Окрім вищезгаданих, відзначаємо наявність такого міждисциплінарного методу як контент-аналіз. Цей інструмент наукового пізнання дозволив нам дослідити численний джерельний матеріал. Завдяки інтерпретації змісту та якісному його аналізу було виділено смислові поняття та блоки. Виходячи з виділених даних, була здійснена спроба інтерпретації бачення та мотивів авторів, їх особистих поглядів на досліджувану

проблематику. Також, при дослідженні тексту творі, було здійснено якісний аналіз та виділено наступні елементи: поняття та теми. Дані елементи було використано у подальшій класифікації та проблемному групуванню досліджуваних тоталітарних явищ.

1.4. Термінологія дослідження

Перш ніж перейти до розкриття та аналізу проблематики нашої наукової розвідки, слід визначити термінологічну базу, якою ми будемо послуговуватися у ході дослідження. Першочергово слід простежити виникнення та трактування поняття «тоталітаризм». У цьому підрозділі наша увага буде зосереджена на тому значенні, яке надавали поняттю «тоталітаризм» його сучасники, у визначених хронологічних межах.

Ми не можемо не відзначити морфологічний сенс слова «тоталітарний». Воно походить від латинського *totalis* – повний, цілий. Тоталітарний – похідний від *totalitas*, *totality*. Таким чином, його значення зводиться до всеохопності та повноти явища. Відносно до влади, це стосується не кількісної, а якісної сторони.

Наріжним каменем даного підрозділу є методологічні засади визначення поняття «тоталітаризм». Всебічний, всеохопний режим – так. Але як за такого визначення позбутися абсолютизації? Та головне – де рамки тоталітаризму? Скажімо, як ми відрізнимо ідеї виродженої демократії та ранньототалітарні ідеї? Ключем до виходу з методологічного кута може бути метод протиставлення. Тобто, протиставлення тоталітарного та демократичного, що досягатиметься шляхом аналізу праць продемократичних діячів, одночасно з проробкою джерел тоталітарного характеру. Відтак, буде викристалізовано особливості підходів і врешті – шляхом визначення що таке «тоталітаризм» буде окреслено поняття «антитоталітаризм».

Окремо зазначимо, що дискусії стосовно його значення точилися на декількох рівнях. Від початку ХХ століття – перші літературні спроби

визначення. У 20-х роках – суспільно-політична дискусія. Предметний науковий дискурс починається з 40-х років.

Відтак, відзначаємо, що термін започатковано критиками режиму Беніто Муссоліні, зокрема діячами лівого напрямку Джованні Амендолою та П'єро Гобетті. Так, у промові від 20 березня 1924-го року Дж. Амендолою вказується наступне: «...фашизм, як і комунізм, являють собою «тоталітарну реакцію на лібералізм та демократію» [59, с. 118].

Ще одним прикладом характеристики Італії тих років може виступати журнал «Ринашита Ліберале» та згадка від 5-го січня 1925-го року стосовно виборів у квітні 1924-му році. Так, вони були схарактеризовані як «totalitare e liberticide», тобто такі, що є «тоталітарними та згубними для свободи» [40, с. 155].

З 1926-го терміном «тоталітаризм» став послуговуватися філософ Джованні Джентіле. Щоправда, будучи теоретиком фашизму, він визначав «тоталітаризм» як явище позитивного характеру. Зокрема, говорячи про фашизм як про «тотальну концепцію життя» [40, с. 155].

Яскравим вираженням позитивної характеристики «тоталітаризму» як явища та як режиму правління є праця Б.Муссоліні «Доктрина фашизму». «Фашизм стверджує державу як істинну реальність індивіда» [8], заключає Беніто Муссоліні. Разом з тим, держава згідно цієї доктрини проголошується антиіндивідуалістичною. Звертаючись безпосередньо до сенсу терміну «тоталітарний» у виразі даної праці, слід навести наступну цитату: «усе в державі та ніщо людське або духовне не існує та немає цінності поза державою. У цьому сенсі фашизм є тоталітарним» [8]. Тобто, ідеологами фашизму визнається, та навіть більше – проголошується всеохопність та цілісність держави. У цьому ми можемо вбачати реалізацію та вираз морфологічного значення слова «тоталітарний».

Б. Муссоліні трактував тоталітарний фашизм як явище позитивного характеру, яке мало привести до побудови тоталітарної держави. Під такою державою розумілася суміш корпоративної культури в поєднанні з відмовою

від індивідуалізму та особистої свободи. Головною ж своєю метою він визначав необхідність «забезпечити єдність особистості, партії, держави в ім'я досягнення вищої, національної ідеї» [8].

В схожому ключі трактував «тоталітаризм» Д. Джентіле. Ним також зазначався позитивний сенс цього явища та вказувався аспект національної ідеї тоталітаризму, а також триєдність особистості.

Принагідно до вказаного, варто згадати працю Антоніо Грамші «Формування людини». На його думку «період диктатури... характеризує початок усякого нового типу держави» [4, с. 187]. Таким новим типом держави й стала *lo stato totalitario* (іт. – тоталітарна держава), за визначенням самого Беніто Муссоліні. У цьому розрізі примітним буде вказати ідеологічну належність А. Грамші. Він був членом комуністичної партії Італії та активним діячем лівого напрямку. Відтак, не можемо не відзначити певну заангажованість у характеристиці правління правого режиму. Однак, тим ціннішими виступають його слова: «Там, де встановлюються тоталітарні режими, традиційне функціонування верховної влади привласнюється насправді відповідною партією, яка є тоталітарною через те, що виконує цю функцію» [44, с. 203]. Тобто, вже сучасник характеризованих нами процесів, відзначає той факт, що тоталітарність полягає у всебічному привласненні влади та її функцій. Відтак, вже у 20-ті роки ми визначаємо саме таке розуміння змісту поняття «тоталітарний».

Таким чином, як у правих, так і у лівих діячів ми вбачаємо схоже бачення та розуміння терміну «тоталітарний». Як одні, так і інші визначають його як цілісне, всеохопне явище, що розповсюджується на все суспільство.

У науковий та публіцистичний обіг термін входить у 30-ті роки. Оксфордський термінологічний словник від 1933 року у цитаті журналу «*The Contemporary review*» від 1928-го року згадує термін «тоталітаризм» у наступному ключі: «фашизм заперечує те, що він виконує свої функції як тоталітарний режим і вступає у виборчу сферу на рівних зі своїми противниками» [40, с. 155].

Однак, предметна наукова дискусія розпочинається на десятиліття пізніше – з 40-х років ХХ ст. У цей час чільне місце займають аналітичні праці історичного та політологічного характеру.

Історична наука – то є рефлексія людства над тим, що з ним відбувалося в певний період. Тому є логічним, що акцентований науковий дискурс з питання «тоталітаризму» бере свій початок з 40-х років. Свої праці розпочинають під час Другої світової та завершують одразу після Ф. Хайєка та Х. Арендт. Формування же їх думок стосовно даної проблематики відбувалось якраз у період становлення тоталітарних режимів, тому їх рефлексію, нехай і наукову, ми можемо віднести до рефлексії сучасників.

Протистояння ліберальної думки тоталітарній ми віднаходимо у праці Ф. Хайєка «Дорога до рабства». Ним, як прихильником ліберальної економіки робиться висновок, що «свобода політична втрачає свою цінність без свободи економічної» [59, с. 121]. На додаток до політичної свободи, ним зазначається, що «Там, де немає свободи економічного вибору, а єдиний роботодавець – держава, не може бути й мови про вільне політичне, інтелектуальне і будь-яке інше волевиявлення людей [59, с. 121]. Вторить Хайєку й Дж. Орвелл: «до недавнього часу... ніхто не розумів як слід, що зникнення економічної свободи позначиться на свободі інтелектуальній» [14].

Свобода вибору червоною ниткою пронизує працю науковця. Для нашої розвідки примітним є те, як автор розмежовує демократичне та тоталітарне. Так, Ф. Хайєк наводить цитату «Economic Survey» від 1947-го року: «За тоталітарного планування усі індивідуальні устремління і переваги підпорядковані вимогам держави. Для цієї цілі використовуються різноманітні методи насилля над окремою особистістю, що позбавляють її свободи вибору» [27, с. 20].

І саме питання свободи вибору є у розмежуванні демократичного та тоталітарного, та тоталітарного й анти тоталітарного магістральним питанням. Як ми вже визначили, «тотальність», зокрема фашистського зразку

Б. Муссоліні, передбачає знаходження індивіда у рамках держави й колективу. Відтак, особисті інтереси підпорядковані суспільним. Звідси, конфлікт між індивідуальними та колективними інтересами. І саме тут відбувається протистояння лібералізму та тоталітаризму. У цьому ключі, антитоталітарним є визнання необхідності свободи особистості та її свободи вибору.

Чому тоталітарні рухи та тенденції стали можливі? Яким чином їм вдалось утвердитись? Це напряду пов'язано з поняттям «масовізації суспільства» та мас як рушійної сили політичного процесу.

Літературний вимір поняття означено Хосе Ортега-і-Гасетом. Він дав характеристику іншому полюсу, протилежному тоталітаризму – лібералізму. Для визначення передумов виникнення явища тоталітарних режимів автором введено новий термін «повстання мас». Описуючи свій час, автор зазначає: «Відбувається явище, яке на щастя або на жаль – визначає сучасне європейське життя. Цей феномен – повне захоплення масами суспільного життя» [9, с. 15]. Хосе Ортега-і-Гасет надає поняттю «бунт мас» не тільки політичне значення. Воно для нього більше суспільне. Так, відносно до даного терміну ним застосовується два слова-характеристики – «стадність» та «переповненість». Синонімічно до «маса» літератор послуговується словом «натовп»: «натовп – поняття кількісне та візуальне: безліч. Перекладемо його мовою соціології. Та отримаємо «масу» [9, с. 17]. Відтак, для нього «натовп» та «маса» поняття скоріше тотожні.

Протилежного забарвлення їм надає Ханна Арентдт. І хоча авторкою відзначається спільна риса між явищами (обидва явища знаходяться поза усіх соціальних мереж та нормального політичного представництва) [1, с. 418], проте цією рисою ряд спільного і завершується, розпочинаючи ряд відмінностей. Натовп як «дно буржуазного класу» був антагоністом для еліти того класового буржуазного устрою, з яким Європа підійшла до перед тоталітарного часу. І так само, еліти були антагоністами для натовпу. Другі хотіли зайняти місце перших. У цьому і полягає перша відмінність – натовп –

це лише чисельна страта буржуазного суспільства. І навіть бунти натовпу не мали на меті зміну системи – лише зміну місця всередині цієї системи. Чого не скажеш про маси. «Або бути генієм, або служити йому» [1, с. 441] – цей вираз Геббельса характерний для натовпу, але не для мас. Масовізувалися ті покоління, що пережили «великий урівнювач» у формі Великої війни, ті покоління, які ми зараз називаємо «фронтовими», «загубленими». Ханною Арендт відзначається те, що Гітлер взивав саме до почуттів цього покоління: «Своєрідне самозречення масової людини виявлялося тут як тяга до анонімності, буття як номеру і функціонуванню тільки в якості гвинтика, коротше, як бажання будь-якого перетворення, яке змило б колишні брехливі самоототожнення з конкретними типами ролей або зумовленими функціями всередині суспільства» [1, с. 437].

Але повернімося до характеристики Ханною Арендт терміну «маса». В її розумінні це люди, яких не можна об'єднати в жодну організацію зі спільним інтересом учасників. Для неї це більшість з великої кількості нейтральних, політично байдужих людей, що не приєднуються до жодної з партій. І врешті, череду відмінностей між «натовпом» та «масою» у розумінні Х. Арендт, зазначивши ще одну важливу рису, притаманну масам. Мова йде про співвідношення індивідуалізму у свідомості людей. На думку авторки, індивідуалізм характеризував і буржуазну, і типову для натовпу життєву установку. В той час як маси, як провідник «тоталітарного руху», виражали суто антибуржуазний характер та втрачали індивідуальні домагання. «Натовп» для неї є побічним продуктом капіталістичного виробництва.

Разом з ростом потреб середньостатистичної людини та подальшим прогресом, та подальшим зростанням потреб постала людина масового типу. Але не повсюдно це призвело до тоталітарності суспільних поглядів. Відтак, слід знайти інші причини, що вплинули на дане явище.

Не в останню чергу, можливість створення тоталітарних режимів постала завдяки розповсюдженню засобів масової комунікації та появі

ефективних методів маніпуляції масовою свідомістю. Звісно, дані засоби були повсюдні у всьому світі. Але способи їх використання мали різний ефект.

Зачатки методів пропаганди та викривлення суспільної свідомості констатував ще Г. Веллс у своїй праці «Історія цивілізації»: «...всі звістки, отримані з зовнішнього світу, урізалися або спотворювалися військовою цензурою або з метою «пропаганди» [23, с. 445]. Так, Герберт Веллс не є професійним істориком, а цитата спрямована на опис часу Великої війни, у ході якої такі методи можуть бути виправдані. Але ми не можемо не звернути уваги на ті тенденції, що їх вже у 20-ті визначив сучасник тих подій та безсумнівно великий інтелектуал своєї епохи.

Дані явища також чудово описані Дж. Орвеллом. «Що стосується широких мас, їх думки, що так швидко змінюється в наші дні, їх почуття, котрі можна регулювати мов струмінь води з-під крану, – все це результат гіпнотичного впливу радіо та телебачення» [18]. Аналізуючи вплив газетних статей та гасел на масову свідомість, Джорджем Орвеллом визначається наступний матеріал для пропаганди: маніпулювання та подвійні стандарти, які ми можемо віднести до методів. З роботою тоталітарною машини автор зіткнувся безпосередньо під час громадянської війни в Іспанії: «Ще замолоду я переконався, що немає події, про яку правдиво розповіла б газета, але лише в Іспанії я вперше спостерігав, як газети примудряються висвітлювати те, що відбувається так, що їх опис не має до фактів ні найменшого стосунку» [18]. Написання історії, виходячи з доктрини партії, крайнє перебільшення з метою викривлення фактів – все це реальність для Джорджа Орвелла часів його перебування в Іспанії. Можливе знищення об'єктивної істини, переписування правди та нав'язування державою образу думки виступає центральною ідеєю як у літературній, так і у публіцистичній творчості автора.

Розглядаючи питання термінології тоталітаризму, ми не можемо оминати психологічний аспект питання, бо ж він є чи не найбільш

визначальним у розрізі утвердження тоталітаризму. Як вказує Ф. Хайек, «найважливіша зміна, що відбувається у ситуації широкого урядового контролю, – це зміна психологічна; – змінюється людський характер» [27, с. 20]. Автор розмірковує над цим у контексті Англії та її парламентаристської дійсності. Але німецький тоталітаризм виріс та став можливий саме через демократичні механізми. Відтак, психологічний фактор ми відкинути не можемо.

Чи не найточніше психологічний елемент у формуванні тоталітарної дійсності відзначено видатним психологом та науковцем, жертвою тоталітарного режиму А. Гітлера – Еріхом Фроммом у праці «Втеча від свободи». Завданням праці автор визначає аналіз тих рис характеру людини, що, врешті, призвели до бажання відмовитися від своєї свободи на користь фашистським режимам. Також, варто зазначити, що праця робить акцент саме на психологічних факторах у соціальному процесі. Ба більше – саме на відносинах людини як індивіда та суспільства. Відтак, для нашого дослідження вона має виняткову цінність. Водночас, ми мусимо окремо оговорити і термінологію автора. Е.Фроммом відносно італійського та німецького режимів вживаються слова «фашизм», «авторитаризм». Хоча й термін «тоталітаризм» йому відомий, виходячи з того, що Еріхом цитується Джон Дьюї, який цим словом послуговується. Але, Е. Фромм надає перевагу саме першим двом термінам. «Не людина створюється історією – історія твориться людьми» [24, с. 25] – у цій цитаті автор виступає справжнім історіософом. У даному руслі Е. Фромм описуючи історію людини як індивіда, відзначає аспекти індивідуалізації, серед яких 1) посилення «я», 2) посилення самотності.

Тому, не випадковим є те, що прототалітарні режими, атомізуючи суспільство та, маючи на меті посилення впливу на людину, грали саме на почутті самотності людей, на їх окремішності одне від одного та силі державної машини перед самотньою особистістю. «У людини з'являється інстинктивне бажання відмовитися від своєї індивідуальності, вона хоче

подолати почуття самотності та безсилля шляхом повного занурення у довкілля» [24, с. 40]. Таким довкіллям при домінації авторитарної влади стає державна машина та атомізоване суспільство навкруги індивіда. Саме атомізація та ізолюваність зробили можливим виникнення тоталітарних рухів, які за визначенням Х. Арндт є: «масовими рухами атомізованих, ізолюваних індивідів» [1, с. 430]. Відтак, чи не єдиним виходом є втрата частки індивідуальності взамін почуття безпеки та єдності з суспільством. Що й виражається у передачі вагової частки особистої свободи державі.

У цьому зв'язку, вагомим фактором Еріх Фромм відзначає почуття індивідуального безсилля, що від початку ХХ ст. до утвердження авторитарних режимів лише наростає. Утвердження монополій, загроза війни, так зване «збільшення світу» лише посилюють це безсилля на противагу якому виступають лестоці пропаганди та реклами, що використовує методи першої. І саме широкі пропагандистські кампанії забезпечили тоталітарним режимам великий ступінь підтримки та визнання, про що детальніше говорилось трохи вище при розгляді праць Дж. Орвелла.

На останок, слід простежити та відмежувати сутнісне розуміння явищ демократичності, авторитарності та тоталітарності.

Різниця тоталітарності від авторитарності полягає у підтримці мас. Саме відносно першого ми можемо сказати «диктатура мас». Бо саме з масовізацією суспільства пов'язано виникнення та утвердження тоталітарних режимів у Італії, Німеччині та Росії. Тут можна не погодитися. Бо масовізація охопила не тільки ці країни, не тільки Європу, а й увесь світ. Наскрізна різниця тоталітарного від авторитарного полягає у тому, що тоталітарне є всеохопним. Відтак тотальний контроль охоплює всі сфери життя суспільства: культуру, науку, владу, релігію та навіть особистий простір, на відміну від авторитарного, яке обмежується владою та одним або декількома з вищезгаданих у поєднанні з владою. Плюс до цього є той фактор, що авторитарний зв'язок вибудований як «індивідуум – колектив – суспільство –

– влада», у той час як тоталітарний постає у формі масового, колективного виразу [49, с. 22].

Відповідно, демократія ґрунтується на загальному та рівному представництві різноманітних груп населення. Що стосується саме ліберальної демократії, критиком та противником якої, був як правий, так і лівий тоталітаризм, то прихильність хотілося б віддати розумінню Хосе Ортега-і-Гасета. Він вважав ліберальну демократію виразом вищої політичної волі. Для нього це правова основа, у якій владою залишені ніші та простори для виживання тих, хто думає та відчуває наперекір системі [9, с. 73]. Якщо ж ми беремо для порівняння тоталітаризм, то він, за виразом Х. Арендт, має на меті «покінчити з будь-якою нейтральністю» та «незалежним функціонуванням якої б то не було діяльності, що живе за своїми законами» [1, с. 428].

Відтак, ми відзначаємо, що на початок 50-х рр. «тоталітаризм» семантично оформлюється у науково-публіцистичному середовищі у підкреслено негативному значенні. Словник Мерріама Вебстера відносить дату першої згадки слова «антитоталітарний» до 1941-го року. Самим же словником «anti-totalitarian» визначається як «opposed to totalitarianism» [73]. Що стосується терміну «антитоталітаризм», то його існування в межах зазначених нами хронологічних рамок не спостерігається. Тому, існує необхідність окреслити сучасне розуміння терміну. Тлумачним словником української мови наводиться наступне визначення «антитоталітаризму»: «Сукупність ідеологічних та політичних поглядів, які заперечують тоталітаризм, засуджують його» [38]. Відповідно, «антитоталітаризм» виступає прямою антитезою «тоталітаризму». Ключовим у контексті нашої роботи, нами вбачається слово «сукупність», яке розкриває оформленість окремих елементів (поглядів) у певну систему. Таким чином, метою дослідження є аналіз існування «антитоталітаризму» саме як концепту, як системи засудження та критики тоталітаризму.

Таким чином, ми можемо зазначити наступне:

1. Джерельна база дослідження базується на джерелах політичного, наукового та літературно-публіцистичного спрямування. З джерел політичного походження відзначаємо «Майн Кампф» Адольфа Гітлера, «Доктрину фашизму» Беніто Муссоліні, праці «В'язничні зошити» та «Формування людини» Антоніо Грамші.

Джерела наукового спрямування виникають вже з 40-х років ХХ ст. Воно представлене передовсім працями Ханни Арендт «Витоки тоталітаризму», «Досвід розуміння», Фрідріха Хайєка «Дорога до рабства», Еріха Фромма «Втеча від свободи», Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», Карла Ясперса «Питання стосовно винності. Про політичну відповідальність Німеччини» та «Сенс та призначення історії», Хосе Ортеги-і-Гасета «Повстання мас».

Дана джерельна база дає розуміння, яким було уявлення про тоталітаризм як його adeptів, так і запеклих критиків у політичному, науковому та літературно-публіцистичному вимірах.

З літературно-публіцистичного напрямку ми послуговуємось творчим доробком Джорджа Орвелла: романом «1984», есе «Велс, Гітлер та Всесвітня держава», «В очікуванні Великого Брата», «Згадуючи війну в Іспанії», «Замітки про націоналізм», «Література та тоталітаризм», «Придушення літератури»; рецензіях на «Ми» Євгена Зам'ятина та на «Майн Кампф» А.Гітлера; Олдоса Гакслі «Прекрасний новий світ»; Герберта Велса «Витоки цивілізації»; Хосе Ортеги-і-Гасета «Роздуми про Дон Кіхота».

2. Історіографія дослідження представлена трьома основними етапами: 1) періодом класичної теорії (2-га половина 40-х – 50-ті рр.) 2) критикою авторів класичної теорії та ревізійністською течією (60-ті рр.) 3) формуванням модернізованої теорії тоталітаризму (70-ті – поч. 90-х рр.). Сучасний етап означений пошуками нових орієнтирів дослідження тоталітарної проблематики та відзначається відсутністю сутнісного оформлення нової теорії.

Простежена еволюція поглядів дає поняття про зміну акцентів у дослідженні тоталітаризму. В той же час, суттєвим недоліком є недостатня увага до антитоталітарних аспектів, що розкриваються у даних творах.

3. До основи методології дослідження взяті два підходи: системний та проблемний підходи. Базуючись на них, були обрані такі принципи дослідження як: історизму та об'єктивності.

Зважаючи на вищезазначене, був використаний наступний методологічний інструментарій: загальнонаукові (аналізу та синтезу, класифікації, абстрагування), власне-історичні (історико-порівняльний, хронологічний, проблемно-хронологічний, синхронний, ретроспективний, історичної герменевтики) та міждисциплінарні (контент-аналізу) методи.

4. Важливою частиною дослідження виступає термінологія. Термін тоталітаризм, до свого наукового оформлення пройшов певну еволюцію та мав трактовку полярного характеру від його прихильників та критиків, які проте погоджувались у головному – його всеохопному, всеосяжному сенсі. До наукової сфери термін «тоталітаризм» входить у 40-х роках ХХ ст.

Науковцями була протиставлена індивідуальна свобода лібералізму й знаходження індивіда у рамках колективу у тоталітарній моделі. Терміни «натовп» та «маса» розглядуваними авторами розмежовуються. Так, натовп визначається як протилежність еліти та страта буржуазного суспільства. В той час, як маса – явище нового типу, масового безстратого атомізованого суспільства самотніх індивідів з тенденціями до анонімності та аморфності (девіз – «Бути як усі»).

З позицій сучасності окреслено розуміння терміну «антитоталітаризм» як ідеологію, спрямованої на спротив та критику тоталітаризму. Принагідно зазначимо, що хоча й поняття «антитоталітаризм» не притаманне до розглядуваної нами епохи, наша основна мета – аналіз антитоталітарних елементів та виявленні їх системності або ж поодиконості.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ВТІЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ КОНЦЕПЦІЙ

2.1. Передумови виникнення тоталітарних проявів у суспільствах Західної Європи першої половини ХХ століття

У попередньому підрозділі нами було визначено суть понять «тоталітаризм», «антитоталітаризм», «маса» та «бунт мас», виходячи з уявлень сучасників про ці явища. У даній частині дипломної роботи нами буде розглянуто процеси, які стали безпосереднім каталізатором появи тоталітарних нахилів у європейських суспільствах першої половини ХХ ст.

Загальне передчуття війни супроводжувало громадську думку як у кінці ХІХ, так і на початку ХХ ст. Загострювалось це передчуття знову ж таки загальним піднесенням у перші місяці Великої війни у всіх країнах-учасниках. За виразом Ернста Юнгера, «представники еліти йшли на війну з тривожно збудливим очікуванням, що всі їхні знання, вся культура і лад життя можуть потонути в її «сталевих бурях» [1, с. 435]. Ентузіасти та інтелігенція, що представляли ще старе – буржуазне суспільство, суспільство, захоплене романтизмом, рвалися до звань героїв. Томас Манн називає війну «спокутуванням» та «очищенням». Г.Веллс з цього приводу розчаровано каже: «набагато важливіша для людства та обставина, що мільйони людей опинилися занадто «патріотами», занадто дурними або інертними для того, щоб перешкодити цьому лиху» [23, с. 443]. Чи це не свідчення того, що сучасники Великої війни сприймали її з величезним піднесенням? Принаймні, на початкових її етапах.

Ентузіазм юнаків швидко змінився почуттям розчарування, а це покоління у подальшому стало провідником змін, провідником еволюції старого суспільства страт у суспільство нового типу. Міжвоєнне покоління згодо отримало назву – «загубленого» або ж «фронтowego», а за суспільством утвердилась назва «масового». І саме у бік загубленої та масової людини

зверталися промови пропаганди. І, врешті, саме належати до «окопного покоління», а не до певних націй воліли численні фронтовики. Це стало суттєвим аспектом розпаду старого суспільства страт і класів.

Чим обумовлений зворот деяких суспільств до шляху тоталітарності? Та чому лише деяких серед багатьох?

Одразу після Великої війни, Освальд Шпенглер констатував: «однак парламентаризм перебуває сьогодні в повному занепаді» [30, с. 441]. У силу того, що «Занепад Європи» написаний до того, як постали тоталітарні режими Західної Європи, праця не може у повній мірі осмислити процеси, які відбуваються під час написання книги. Проте рефлексії стосовно XIX та перших двох десятиліть XX століття для нас надзвичайно цінні. Описуючи логіку дій політичних лідерів тих років, Шпенглер зазначає: «Загинути або встояти – третього не дано. Єдина мораль, яку допускає сьогодні логіка речей, це мораль альпініста на крутому гребені» [30, с. 458].

Розглядаючи передумови виникнення тоталітарних концепцій, ми, поперше, ведемо мову про те, за рахунок яких явищ їх існування стало можливим у суспільствах «Старої Європи», по-друге – з'ясовуємо чому стало можливим втілення цих явищ на практиці. Відповідно, у цьому розділі, хотілося б віддати прихильність та застосувати проблемний підхід.

Напрочуд важливим у контексті теми видається розгляд такого явища як «атомізація суспільства». У цьому розрізі, звернімося до Карла Поппера. Ним аналізується відкрите суспільство, на протиположності до закритого суспільства. Між закритим та колективістським автором ставиться знак рівності. Індивідуалізм же він визначає як участь суспільства відкритого. «Закрите суспільство подібно зі стадом або плем'ям в тому, що являє собою напіворганічну єдність, члени якої об'єднані напівбіологічними зв'язками і спорідненістю...» [21, с. 218]. Але описане є вже скоріше наслідком реалізації тоталітарного мислення на практиці. Цьому передують вищезазначена атомізація.

Перш ніж перейти до аналізу процесу атомізації, хотілося би висвітлити дихотомію індивідуалізму та колективізму. Здавалося б, коли мова йде про тоталітаризм, ми однозначно визначаємо таке суспільство колективістським та таким, якому індивідуалізм не притаманний від слова зовсім. Однак, саме індивідуалізація явила собою чи не найважливіший чинник, завдяки якому колективізм на практиці став можливим. «Скоро відкрилося..., що взагалі надзвичайно розвинений індивідуалізм... не запобігає, а в дійсності іноді заохочує саморозчинення в масі», заключала Ханна Арендт у праці [1, с. 421]. Так, авторка приходить до висновку, що індивідуалізація не попереджає виникнення масоїдних тенденцій. Навпроти, вона передує масовим рухам, бо ж ті приймали так званих «неприєднаних», що колективізмом не відрізнялися.

Повертаючись до атомізації, складником котрої є індивідуалізація, вона складається з декількох факторів.

Перший фактор. Деконструкція старого соціального устрою та заміна його новим;

Стосовно цього фактору, у попередньому розділі була простежена різниця між натовпом та масою. Відтак, закінчення періоду натовпу і характеризує процес деконструкції.

Але не лише виходом на авансцену політичного життя мас ознаменована означена нами реконструкція старого класового устрою. Не в останню чергу, це крах партійної системи. Предметно про даний процес веде мову Ханна Арендт, зазначаючи «крах класової системи автоматично означав крах партійної системи ... ці партії... не могли більше представляти класові інтереси». Зворотньою стороною класових інтересів, тобто вузького кола людей, була мовчазна згода решти населення. Так, відсутність представництва інтересів широких мас населення у класових партіях помножилась на поступове зникнення мовчазної згоди населення. На передній план відтепер виходять масові партії, що представляють інтереси тих, хто за виразом Х. Арендт «струсили свою апатію» [1, с. 419].

Окрім цього, ми можемо зазначити, що дана деконструкція стала можливою внаслідок пришвидшення науково-технічного прогресу та супроводжуючою його модернізацією.

Другий фактор. Масовізація суспільства, що обумовлена модернізацією суспільного життя, а також участю великих мас населення у політичному житті.

Серж Московічі у цьому розрізі зазначав: «Вирвані з рідних місць, зі свого ґрунту, люди, зібрані в нестабільні міські конгломерати, ставали масою» [53, с. 44].

Даний фактор напряму пов'язаний з новим політичним порядком денним, коли великі прошарки суспільства почали знаходити вираз своїх інтересів у масових партіях. Таким чином, політично активна еліта розчинилася у політично активній масі, яка відстоювала власні, неподібні до прошарку еліт, інтереси. «З'являється новий людський тип – людина маси», констатує С. Московічі [53, с. 46].

Важливим чинником виникнення атомізації як явища стала Велика війна, у якій, за виразом Г. Веллса, «майже кожен був з коренем вирваний зі свого середовища та пересаджений у інше» [23, с. 445].

Тісний зв'язок атомізація має з мисленням традиційного суспільства, для якого характерним є протиставлення «свій-чужий». Дану рису ми можемо описати як «асоціативність» та віднайти і в суспільстві тоталітарному. Проте, на цьому шляху, вказана нами риса проходить ще один етап – еволюцію у «абстрактність»: «Асоціативність критеріїв соціальної ієрархізації змінюється абстрактністю: приналежність до соціальної групи вже неможливо визначити з народження, вона не є очевидною» [41, с. 5]. Даний фактор відкриває простір для спекуляцій на тему хто є ворогом у суспільстві, а хто не є. Абстрактність принагідно до суспільства аналізував і Карл Поппер. Серед властивостей такого суспільства ним вказується наступні: «люди практично ніколи не зустрічаються віч-на-віч. У такому суспільстві всі справи робляться індивідуумами в повній ізоляції, і ці

індивідууми зв'язуються один з одним за допомогою листів або телеграм і роз'їжджають в закритих автомобілях» [21, с. 219]. Таке суспільство він називає «повністю абстрактним» та «безособовим». При цьому, автор зазначає, що подібна абсолютизація є певним перебільшенням, але даний приклад допомагає у визначенні «абстрактного суспільства».

І нехай традиційне суспільство має більший стосунок для сільської місцевості, а тому даний показник начебто нівелюється у міських умовах. Але, в силу вступає той фактор, що з розвитком науки та техніки та подальшої індустріалізацією, ми спостерігаємо – по-перше, зміну соціальної стратифікації (як міст, так і сіл), а по-друге – ми бачимо перенесення рис традиційної свідомості у міста разом з процесом урбанізації.

Відтак, з кінця XIX століття, і особливо на початку XX століття, даний мікс виступав ґрунтовною передумовою проникнення тоталітарних рис у мислення населення.

Але, процес атомізації не набув би завершеного вигляду без такого фактору як роз'єднаність індивідів у суспільстві. Підрив релігійних вірувань та втрата традиційних зв'язків, що притаманні слабкоурбанізованому суспільству – порушили баланс у почутті єдності окремих особистостей у суспільстві. С. Московічі з цього приводу влучно зазначає: «роз'єднані, люди залишаються покинутими на самоті зі своїми потребами» [53, с. 48].

Нами вже згадувалась думка Еріха Фромма стосовно індивідуалізації. Згідно його концепції, серед аспектів індивідуалізації ми можемо виділити 1) посилення «я», 2) посилення самотності. Історичний процес Європи автором бачиться як процес посилення індивідуалізації. Разом з тим, збалансованості у процесі збільшення частки індивідуального у житті людини і, відповідно, розширенні свободи, та напротивагу цьому – ріст почуття ізоляції та самотності – немає.

Проблема самотності ним ґрунтовна розглянута у праці «Втеча від свободи. Еріхом Фроммом був розроблений концепт «втечі від свободи», за

якого індивід був готовий пожертвувати часткою своєї свободи (і не завжди ця частка була мізерною) задля почуття захищеності.

«Посилення індивідуалізації загрожує людині новими небезпеками» [24, с. 47] зазначає автор. Таким чином, з розривом сталих зв'язків, перед людиною постають нові виклики. Задля позитивного результату у подоланні цих викликів необхідні відповідні економічні, соціальні та політичні умови. Якщо дані умови не створюють основи, на якій буде ґрунтуватися новий індивідуалістичний базис людини, то Е. Фромм відзначає можливість виникнення «розриву». Наслідком є – увікнення «механізмів втечі». Саме з метою повернути почуття захищеності та колишні орієнтири, численні маси населення почали відчувати спраглисть до розчинення, анонімізації.

«Тяга до анонімності, буття як номер і функціонуванню тільки в якості гвинтика» – такий сенс вклала Ханна Арендт у термін «самовідречення» [1, с. 437]. Безпосередньо з ним пов'язане почуття захищеності, яке також розглядала авторка. Річ у тім, що традиційне суспільство передбачало певні соціальні ролі для людей. З постанням суспільства нового типу, процес якого ми розглянули вище, звичні соціальні ролі були втрачені, а індивідами набута соціальна свобода. «Масофікацією» С. Московічі називає «змішування та зтирання соціальних груп» [53, с. 50].

Під іншим кутом зору на даний процес дивиться Ханна Арендт, яка проглядала взаємозв'язок тоталітарних рухів не стільки з безструктурністю мас, скільки з «особливими умовами атомізованого та індивідуалізованого стану маси» [1, с. 423].

Повертаючись до почуття самотності, нами може бути відзначено збільшення на кінець XIX – початок XX ст. можливостей для зміни соціального положення, або ж – соціальних ліфтів. Одночасно зі свободою людьми була набута і особиста відповідальність за свою долю – «індивід став самотнім, все тепер залежало не від гарантій його соціального статусу, а від його власних зусиль» [24, с. 56].

Не в останню чергу, описаний процес пов'язаний зі зрушеннями у економіці, передовсім у промисловості, та передуючий їм розквіт науки. Культ прогресу багато в чому обумовив модернізацію суспільства кінця ХІХ ст., яка стала передтечею краху класового суспільства та утвердження на його місці суспільства масового. Фрідріх Хайєк у праці «Дорога до рабства» розглядає співвідношення свободи економічної та свободи політичної. У випадку взаємовідношення науки та економіки він вказує, що «свобода підприємництва відкрила дорогу використанню нового знання» [27, с. 43]. У зв'язку з цим, культ прогресу ним розглядається у розрізі краху лібералізму, до якого на момент початку ХХ ст. довіра була практично втрачена. Успіхи технічного прогресу породжували нові прагнення. Нові прагнення спонукали до нових рубежів розвитку. Віра у власні сили стала гаслом, а «принципи, які становлять фундамент цього прогресу, раптом стали здаватися швидше гальмом, перешкодою, що вимагає негайного усунення, ніж запорукою збереження і розвитку того, що вже було досягнуто» [27, с. 44]. Ф. Хайєк відмічає, що «принцип свободи підприємництва» не піддавався сумніву. Як раз таки дана тенденція на його думку стає каталізатором ідеологічного краху ліберальної теорії. Категоризація, наявність чітко усталених правил – такі тенденції диктувалися тепер. І якщо лібералізм, з його антидогматичністю, не може задовольнити зростаючі потреби населення, відкривається простір для сил, які усталений склад речей критикують та протиставляють м'якості лібералізму залізність правил.

2.2. Механізми формування основних тоталітарних концепцій Європи першої половини ХХ століття

Якщо попередній підрозділ був присвячений явищам, що передували тоталітаризму, тобто «Що?» та причинам, з яких дані явища втілювалися у тоталітаризм, тобто «Чому?». То у даному підрозділі нами буде зосереджена увага на механізмах втілення цих явищ, відтак – на тому «Як?».

Коли ми говоримо про демократію, авторитаризм, або ж тоталітаризм – ми говоримо не стільки про способи управління, хоча й про них також – першочергово ми розглядаємо їх через призму свободи. Який рівень свободи у тій чи іншій сфері, у тому чи іншому режимі. За демократичного режиму – загалом всі сфери життя людини сповнені свободи. Можливі варіанти, коли свобода у одній сфері віддається на поталу задля більшої свободи у іншій. Коли ми ведемо мову про авторитаризм, то тут є факт зрощення сфер, у яких людина позбавляється своєї свободи. Якщо ж розглядати тоталітаризм – його мета концентрація усіх сфер життя людини і відповідний контроль свободи у них.

Розпочнімо з економічної сфери. Питанню співвідношення свободи економічної та свободи особистої присвятив свою працю «Дорога до рабства» Фрідріх Хайєк. Магістральною лінією праці виступає його думка про те, що позбавивши суспільство економічної свободи, відповідно можна позбавити його і особистої свободи. «Якщо ми хочемо заробити гроші, то тільки тому, що вони дають нам свободу обирати, якими будуть плоди наших праць» [27, с. 104]. Таким чином, гроші є засобом. А «контролюючи кошти, не можна не контролювати і цілі» [27, с. 106]. Тобто, контроль над розподілом коштів визначає і контроль над тим куди і навіщо вони будуть витрачені, що визначає спосіб життя людей. Саме тому для тоталітаризму вкрай важливою виступала саме економічна сфера.

«Спосіб життя людини», за виразом Е. Фромма, «заданий особливістю економічної системи, стає першочерговим фактором, який визначає всю структуру характеру людини» [24, с. 29]. Потреба ж самозбереження визначає те, що людиною будуть прийняті ті умови, у яких їй доведеться жити. Здавалося б, панування капіталізму проголошує силу індивідуальності кожного окремого індивіда, що є учасником економічних відносин. Але з іншого боку, він же «перетворив людину на інструмент для надособистісних економічних цілей», що мало наслідком посилення «аскетизму та особистісної нікчемності» [24, с. 118]. Дана дихотомія посилюється тим

фактом, що хоча й безпосередньо людиною виробляються блага, але вона є відчуженою від плодів своєї праці. Аналогічний ефект супроводжує тепер і людські стосунки, бо ж вони втратили прямий характер. Е. Фромм переконаний – «створений людиною світ став її господарем» [24, с. 122].

В той же час, якщо тоталітаризм має на меті підкорення світу, хоч би і у рамках певної країни – йому потрібно лише заволодіти світом у повному та всеохопному обсязі, аби заволодіти людиною. Відтепер, коли людина стала механізмом великої економічної машини, її впевненість та незалежність зменшуються. Показним прикладом є великий завод. На маленькому підприємстві робітники знають керівника. На багатотисячному підприємстві «господар перетворився на абстрактну фігуру, його ніхто ніколи не бачить» [24, с. 130]. У цьому прикладі ми можемо побачити певну алегорію на політичну владу, бо далі Еріх Фромм порівнює «адміністрацію» з «анонімною владою». І саме анонімність влади, яка є ніби відчуженою, але повсюдною – є прямим механізмом та характеристикою тоталітарного правління. Це, звісно, не говорить, що завод є прикладом та виразником тоталітаризму. Однак перетікання влади у абстракцію, характерну для великих монополій, напрочуд ефективно використали як механізм тоталітарні режими першої половини ХХ ст.

Проте, прихід до влади тоталітарних режимів був би неможливим без мобілізації так званих мас, сутнісне наповнення яких нами розглянуте вище. Отож, саме механізми мобілізації мас та завоювання їх свідомості набули вкрай важливого значення для реалізаторів тотальних ідей. Серед таких механізмів ми можемо назвати «пропаганду» та «ідеологічну обробку». Якщо перше є засобом приходу до влади та перетягнення мас населення на свій бік, то друге виступає способом підтримки суспільної думки у тоталітарному тонусі, аби втримати визнання та сприйняття режиму на високому рівні.

Грунтовний аналіз даних процесів зроблено Ханною Арендт. Зокрема, стосовно пропаганди нею зазначається наступне «поки тоталітарні рухи існують ще всередині не тоталітарного світу, їм доводиться вдаватися до

того, що ми зазвичай називаємо пропагандою» [1, с. 452]. Метою пропаганди є залучення людей до руху або сприйняття його ідей. Відтак, навіть партійні діячі можуть бути піддані ідеологічній обробці, бо навіть їх «не можна вважати остаточно залученими» [1, с. 453]. Авторкою чітко розмежовується пропаганда назовні та усередину. Дані вектори можуть навіть протирічити один одному, усередині пояснюючись як «тимчасовий тактичний маневр» [1, с. 454]. Звернімося до визначення, яке дає Х. Арендт «пропаганді» – «пропаганда – єдиний і, може бути, найбільш важливий інструмент тоталітаризму при спілкуванні з нетоталітарним світом» [1, с. 454]. Тобто, ми відзначаємо, саме зверненість у бік нетоталітарного світу, так званих незалучених, характеризує пропаганду.

Деталізуючи, ми можемо відзначити складові пропаганди. Принагідно до нацистського режиму, їй були притаманні риси реклами, а також звернення до науковості. Дані елементи виступають у зв'язці. Х. Арендт наводить приклад ділової реклами мила, яке, «доведено лабораторно», «найкраще мило у світі». Так, відносно подібності ділової реклами до пропаганди, авторкою простежується наявність «сурогатів влади» [1, с. 456].

Іншими аспектами пропаганди виступають «ідеологічна науковість» та «зверненість до майбутнього».

У підсумку, нами уявляється наступний механізм реалізації на практиці пропаганди: існуюче коло прихильників розширюється за рахунок залучення мас. При цьому, пропаганда є механізмом залучення. Далі – відбувається зміщення акцентів та зміна балансу сил на користь прототалітарних рухів. Коли дана сфера стає домінуючою – її мета: залучити всі 100% до сприйняття тоталітарних ідей. Вичерпання ресурсу незалучених знаменує собою кордони пропаганди. На тих же, хто у силу будь-яких причин не піддався пропаганді, розповсюджується інший метод – терор. Бо тоталітаризмові притаманне розділення «свій-чужий», відтак ті, хто не приєднався та стає до опозиції тоталітаризму, автоматично є його ворогами. «Гітлер також говорив про «вмираючі класи» як про такі, що повинні бути «знищені без всякого жалю»

[1, с. 461]. Так, терор розглядався нацистськими публіцистами як «силова пропаганда» [1, с. 455].

Терор як метод не є винаходом тоталітарних режимів. З історії ми знаємо численні приклади застосування терору тиранами, диктаторами, революційними лідерами. Але чим же особливий тоталітарний терор? На це питання відповідає Х. Арендт у своєму есе «Людство і терор». Вона виділяє два види найбільш ефективного та кривавого терору – тиранічний та революційний. Їх спільною рисою виступає наявність кінцевої мети. Мета тиранічного терору – встановлення «могильного спокою» та «параліч суспільного життя», у зв'язку з чим громадяни втрачає інтерес до суспільних справ. У тоталітаризмі акцент зміщено на зміну вектору зацікавленості з особистої участі на колективну. Метою революційного терору є знищення опозиції та встановлення нового порядку. Власне тому, на початковій стадії становлення тоталітаризму, дані методи не проглядаються як тоталітарні, а мають риси саме тиранічні або ж революційні. Рубіконом переходу до тоталітарності терору Х. Арендт визначає наступну тенденцію: «він не скорочується, але зростає в міру скорочення опозиції» [2, с. 495]. І на відміну від терору тиранічного – «могильний спокій» не наступає. Суспільство перебуває у постійному напруженні та русі.

Важливо відзначити, що хоча й наслідком терору як методу, був страх у населення, він не був самоціллю. Х. Арендт впевнена, що тоталітарний терор найменш ефективний для утримання влади. Це не є метою. «Тоталітарний терор може розгорнутися в повній мірі тільки тоді, коли режим гарантує собі, за допомогою хвилі самого крайнього терору, що опозиція стала неможлива» [2, с. 501]. Тож, тоталітарний терор спрямований на підтримання суспільства у русі та на утвердження неможливості виникнення будь-якої опозиції, але кінцевої мети в нього немає. Таким чином, механізм терору у тоталітарному дискурсі реалізується як терор перманентний та всезагальний.

Розглядаючи терор як метод, слід також пригадати римський імперський принцип ділення народів на цивілізовані та варварські. У нашому дискурсі можуть бути простежені паралелі з залученими до режиму та опозиційними до нього. Власне, тоталітаризм послуговується даною формулою та деперсоніфікує, а також демонізує ворогів, що полегшує сприйняття масами саме такого образу.

У чому ж полягає ефективність та успіх пропаганди? За визначенням Х. Арендт, успіх пропаганди обумовлений «знанням, що інтерес як колективна сила може проявлятися тільки там, де стійкі соціальні структури забезпечують взаємозв'язок між індивідом і групою» [2, с. 459]. Ефективність пропаганди як методу пояснюється авторкою «хаосом інтересів» та «відсутністю власних інтересів». Так, колективні інтереси витіснили власні, що пояснює фанатизм членів тоталітарних рухів.

Важливим аспектом успішності пропаганди є факти, а точніше – маніпулювання ними. Х. Арендт вказує, що тоталітарні лідери послуговуються «презирливістю до фактів», бо на їх думку «факти знаходяться у владі людини» [2, с. 462]. З цим пов'язана фундаментальна ідея пропаганди, ба навіть сучасних фейк-ньюз – пропаганда бреше допоки у світі є факти, що можуть заперечити «факти» пропаганди. Як тільки буде отримана влада над тими фактами, що суперечили пропагандній догмі – перші перестануть існувати. Істина уніфікується та привласниться, бо той, хто володіє фактами, що її складають – той і визначає що таке істина.

Про небезпеку такого стану справ попереджав і Джордж Орвелл. Він визначав «маніпулювання фактами» як «матеріал для пропаганди» [18]. Опис іспанської громадянської війни, а вірніше її висвітлення у друкованих ЗМІ, є яскравим прикладом саме такого маніпулювання: «Ще замолоду я переконався, що немає події, про який правдиво розповіла б газета, але лише в Іспанії я вперше спостерігав, як газети примудряються висвітлювати те, що відбувається так, що їх описи не мають до фактів ні найменшого стосунку» [18]. І справа навіть не в брехні, а у викривленій правді. Одна річ, коли факти

брешуть – інша, коли це фейк-факти: «Я читав про великі бої, хоча на ділі не прозвучало ні пострілу, і не знаходив ні рядка про бої, коли гинули сотні людей» [18]. Розмірковуючи про об'єктивну істину, автор зазначає, що: «якщо дивитися на речі реально, брехня з неминучістю набуває статусу правди» [18]. Більше, ніж бомби, Дж. Орвелла лякає перспектива, за якої вождем буде визначатися не тільки майбутнє, але і минуле («Якщо він думає, що двічі по два п'ять, значить, так і є»)

У цьому зв'язку, ми можемо відзначити ще одну особливість тоталітаризму та тоталітарної пропаганди. А саме, зазіхання на майбутнє.

Цей процес ґрунтується на вже визначеному нами прагненні мас до стабільності та унормованості. Втовлені від тяжкої та непостійної буденності, представники мас тяжіють до «абсолютно несуперечливого, збагненого та передбачуваного світу» [1, с. 464]. Подібне тяжіння задовольняє тоталітарний режим. На думку Х. Арендт тоталітарні рухи «створюють цілий брехливий світ несуперечності, який більше відповідає потребам людського розуму, ніж сама реальність» [1, с. 466]. Подібне явище нею визначається як «повстання мас». Цей термін ми зустрічаємо і у Хосе Ортега і Гассета. Ним же послуговується і Едмунд Бьорк, розглядаючи його у ключі повстання проти реалізму [1, с. 465]. Описана нами сила механізму пропаганди і визначає можливість того, що маси від реальності відсікаються – тоталітарними рухами створюється «фіктивний світ».

Ханна Арендт робить розбір елементів «фіктивного світу», створюваного тоталітарними рухами. Необхідним елементом нею визначена правдоподібність. Тобто, при побудові вимислів використовуються та долаються елементи реальності. Наступним кроком є узагальнення вимислів. І останнім кроком є виведення вимислів з-під індивідуального контролю. У результаті синтезу даних елементів ми отримуємо реальність, що відмічена «несуперечливістю вимислу і строгістю організації» [1, с. 477]. Побудова цієї штучної конструкції знаменує протистояння непротирічливої «фіктивної реальності» та протирічливого та нелогічного реального світу. Як приклад

такої фікції авторка наводить так звану «єврейську змову» у нацистській Німеччині. При всій зовнішній нереальності цього твердження про владу євреїв над світом, нацистами була отримана внутрішня мовчазна згода населення на дискримінаційну політику стосовно єврейства.

Але не тільки фікція згори характеризує утвердження тоталітарного світу. Важливим аспектом є побудова фікції знизу, коли саме населення прагне втекти від об'єктивної дійсності. Елементи цього бажання населення описані Джорджем Орвеллом та Еріхом Фроммом. Перший зазначає, що «байдужість до об'єктивної істини заохочується відгородженням однієї частини світу від іншої» [19]. Дж. Орвелл при описі даного явища користується терміном «націоналізм», що в його розумінні трохи відмінне від сучасного тлумачення терміну. «Націоналісту» за Орвеллом притаманні: прагнення до влади, звичка класифікувати людей, звичка ототожнення з певною групою. Відтак, «націоналісту» важлива не об'єктивна дійсність, навпроти – він «часто не дуже-то прагне знати, що ж відбувається в світі реальному» [19]. Тому, йому важливо відчувати першість своєї групи, а не аналіз фактів, над якими він надає перевагу підтвердження власної точки зору. Письменником визначається, що факти, що протирічать такій точці зору представником «націоналізму» не можуть бути сприйняті. Тому є потреба їх заперечення. І саме для цього будуються фікції, бо «факти абсолютно очевидні для того, чий почуття не порушені... як тільки на сцену виходять страх, ненависть, заздрість і владолюбство, почуття реальності у людей зникає» [19].

Інший аспект прагнення до втечі від реальності описано Еріхом Фроммом у розділі V: «Механізми втечі» праці «Втеча від свободи». Його аналіз ґрунтується на психологічному погляді на проблему. На думку автора, подібні механізми базуються на «невпевненості ізольованого індивіда». Е. Фроммом аналізуються механізми втечі притаманні соціальному явищу, яке він називає «фашистська система», іменуючи її «авторитаризмом». Він виділяє наступний механізм втечі від авторитаризму: тенденція відмовитися

від незалежності власної особистості (що ми зустрічали і на сторінках «Витоків тоталітаризму» Х. Арндт)

Виразником цієї тенденції слугує прагнення до «підпорядкування і панування» [24, с. 144]. «Ці люди постійно демонструють чітко виражену залежність від зовнішніх сил... вони прагнуть не стверджувати себе... а підкорятися... наказам цих зовнішніх сил» [24, с. 145]. Пов'язана описана тенденція з бажанням позбутися відчуття самотності, що асоціюється у такого індивіда з невпевненістю та ворожістю світу навколо, та набуті єдності, пов'язати свою особистість з кимось іще, набувши впевненості. Але там, де закінчується «Я» індивіда – закінчується і його свобода. Саме тому і стала можливою масова відмова від свого «Я» на користь єднання з «чимось більшим», яку ми спостерігаємо у тоталітарних суспільствах. «Якщо індивід знаходить культуральні паттерни, що задовольняють його мазохістські нахили (на кшталт підпорядкування вождю у фашистському режимі), то він здобуває деяку впевненість уже за рахунок єдності з мільйонами інших, які поділяють такі самі почуття» [24, с. 154].

Таким чином, ми можемо підсумувати наступне – відносно першої частини розділу, то серед процесів, які стали передумовами тоталітаризму, тобто «Що?» ми можемо назвати: по-перше – атомізацію суспільства, яка складається з а) Деконструкції старого соціального устрою та б) масовізації суспільства; по-друге – індивідуалізацію, тягу до анонімності та почуття самотності індивідів

Дані процеси виражені у моральному переході у: ставленні учасників до Великої війни від ентузіазму до негативу, а також виникненні особливої страти «фронтового» або ж «загубленого покоління»; саморозчиненні індивіда у новому типі суспільства – масі; масовізації суспільства, що виявлена у більш активній політичній участі широких мас населення; самовідреченні та нормальності жертвування свободою заради безпеки.

Щодо другої частини, а саме, механізмів втілення вищезазначених явищ, тобто «Як?», нами може бути відзначені як внутрішні, так і зовнішні

механізми. До внутрішніх методів, якими послуговується індивід відносимо: відмову від свободи задля безпеки; прагнення до панування або ж підпорядкування задля втечі від самотності. Серед зовнішніх методів впливу відзначаємо: мобілізацію мас, виражену у пропаганді та ідеологічній обробці, покликаних зменшити кількість неприєднаних до режиму та збільшити кількість залучених серед приєднаних відповідно; терор, який має дві полярні мети – забезпечити змобілізованість мас та утримати стабільність. Також, він покликаний придушити опозицію та скоротити число неприєднаних шляхом фізичного знищення.

Що стосується вияву антитоталітаризму у досліджуваних наукових працях як певної сукупності, системи поглядів, то можемо відзначити, що хоча авторами й розглядаються тоталітарні елементи, робиться їх ґрунтовна критика, проте дана критика не є узгодженою між авторами, не є системною та постійною. І хоча кожен з науковців відчув тоталітарний вплив особисто, все ж, взаємодія між ними, а також стан розробки тоталітарної проблематики у працях згаданих науковців не дозволяє зробити висновок стосовно існування певного комплексу антитоталітарних уявлень як системи та ідеології спротиву тоталітаризму.

РОЗДІЛ 3.

АНТИТОТАЛІТАРИЗМ ЯК РЕАКЦІЯ СУСПІЛЬНОГО СПРОТИВУ НА УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

3.1. Антитоталітаризм у європейській літературі першої половини ХХ століття

Проблематика тоталітаризму була лейтмотивом не тільки наукових досліджень у ХХ ст., а й серйозно турбувала діячів творчих професій, як от письменників, сценаристів, режисерів. У літературі розгляд та осмислення тоталітаризму знайшов вираз у жанрі антиутопії. Серед прикладів ми можемо назвати «Ми» Є. Зам'ятина, «Прекрасний новий світ» О. Гакслі, «1984» Дж. Орвелла. Майже відразу, антиутопія проникає й у кінематограф, й на телебачення. Зокрема, «1984» екранізовано у 1954-му році, 1956-му кіноверсія Майкла Андерсона, 1965 – дата телевізійної екранізації, 1984-му – фільм Майкла Редфорда. Переосмисленням та гротескним відображенням твору стала «Бразилія» режисера Террі Гіліама 1985-го року.

Перш за все, розглянемо дефініції «утопія» та «антиутопія» та їх трактування.

"Утопія" у перекладі з грецької мови означає "місце, якого не існує".

Виникнення утопічної літератури можна віднести до часів античності (Платон та Аристотель).

Новий вираз утопічний жанр віднаходить у класичних творах: «Утопії» Томаса Мора та «Місті Сонця» Томазо Кампанелли. Відносно першого, то даний твір і дав своє ім'я терміну «утопія». Стосовно жанру утопічного роману, то ми можемо констатувати, що він служив проекцією людських уявлень на майбутнє людського суспільства, а саме слово утопія носило позитивний характер.

Не загублена дана риса і в антиутопічному літературному жанрі. Знову таки – можемо побачити уявлення автора стосовно людського майбутнього. Проте, гіперболізований реалізм та загальна похмурість змальованого світу

виражають семантику першої частини слова – «анти». Як наслідок – чіткий негативний сенс антиутопії.

Погодимось з думкою Е. Фромма стосовно питання, на яке відповідають автори творів через антиутопію: «...чи може людське єство бути змінено настільки, що людина забуде про своє прагнення до свободи, гідності, чесності, любові – словом, чи може людина забути про те, що вона людина?» [26].

Саме зміна людської сутності, придушення людських проявів – чи не головна тема антиутопій ХХ ст. Дану ідею ми спостерігаємо й у Євгена Зам'ятини в його математичному світі «Ми», де все підкорено логіці та цифрам, і у Джорджа Орвелла з його всеконтролюючою Океанією та новоязом, та в Олдоса Гакслі через Всесвітню державу та Головноуправителів.

Класичне значення «утопізму» описав у 1929-му році К. Манхейм. На його думку це спосіб мислення. Так, для такого мислення характерне «повне або часткове руйнування соціального порядку, існуючого на даний момент» [64, с. 142].

При цьому, «утопія» та «утопізм» не є тотожними поняттями. Якщо «утопія» поняття, яке уособлює соціальний ідеал та цим критикує дійсність, то «утопізм» являє собою «прояв утопії», «план дій по перетворенню дійсності» [64, с. 143].

Якщо утопія виступає уособленням чогось ідеального та ефемерного, то антиутопія багато в чому виражає протест автора проти подій чи суспільного явища, окрім того, сповнений реалізму.

Доречним буде навести визначення «антиутопії», запропоноване М. Белоковильським: «антиутопія це критичне оповідання про суспільство, побудоване згідно утопічних принципів...» [64, с. 142]. Окрім того, для даного типу оповідань характерною є прогностика, наявна у творі. Автори намагаються спрогнозувати хід подій сучасної їм історії. Тому, логічним

виглядає те, що у творах всіх трьох аналізованих нами авторів події відбуваються у майбутньому.

Таким чином, якщо утопія – уявлення про ідеальний соціальний лад, антиутопія – пересторога та попередження про небезпеку утвердження теоретично ідеальних соціальних устроїв.

У даному підрозділі нами будуть проаналізовані твори антиутопічного жанру європейської літератури «1984» Джорджа Орвелла та «Прекрасний новий світ» Олдоса Гакслі. Також, ми згадаємо їх натхненника Євгена Зам'ятина та роман «Ми».

Аналітика антитоталітаризму у контексті підрозділу буде проводитися у розрізі двох категорій: 1 – антитоталітарні риси та прояви, змальовані авторами; 2 – викристалізоване відношення авторів до тоталітаризму крізь призму твору.

Стосовно першої категорії, у попередньому розділі нами були виокремлені наступні тоталітарні риси: дихотомія колективістського та індивідуалістського світогляду, виражена у атомізації та індивідуалізації індивідів у суспільстві, а також масовізація та виразний колективізм.

Важливими виступають і механізми реалізації цих рис. Серед визначених нами: всебічний контроль, мобілізація мас, пропаганда та ідеологічна обробка, побудова фіктивного світу та терор. Серед механізмів, якими послуговується індивід, назовемо – самоізоляцію та тенденцію до жертвування своєю свободою заради безпеки та відкидання почуття самотності.

Переходячи до аналізу літературних творів, зазначимо, що великий вплив справив роман Є. Зам'ятина «Ми». У формі гіперболізованого підконтрольного тоталітарній машині суспільства автор показує як держава не тільки пригнічує особисте колективним, а й проникає в усі сфери життя суспільства, включно з подружнім життям.

Джордж Орвелл на момент написання «1984» був добре знайомий з «Ми». Показником цього є його рецензія від 1946-го року. Простежимо його

відношення та спробуємо проаналізувати особисті мотиви у розгляді тематики тоталітаризму. «Цікавим літературним феноменом» Дж. Орвелл називає «Ми». Примітним для Джорджа є наступний факт: «Перше, що кидається в очі при читанні «Ми», – факт, я думаю, до сих пір не помічений, – що роман Олдоса Хакслі «Прекрасний новий світ», мабуть, почасти зобов'язаний своєю появою цій книзі» [20]. При загальній подібності, дані два твори рецензентом протиставляються і перевага надається саме «Ми». Фрази «книга Зам'ятина в цілому по духу ближче нашому сьогоденню» (сьогодення: 1944-1945 – момент прочитання Орвеллом твору) та «інтуїтивне розкриття ірраціональної сторони тоталітаризму – ставить книгу Є. Зам'ятина вище книги О. Гакслі» [20] чітко дають нам це зрозуміти. Важливою у проблематиці твору Дж. Орвелл бачить проблему співвідношення щастя та свободи. Так, він наводить наступну цитату: «керівний принцип Держави полягає в тому, що щастя і свобода несумісні», і саме: «Єдина Держава знову дарувала йому щастя, позбавивши волі» [20]. Таким чином, Дж. Орвелл бачить у ній «політичний сенс», який слабкіше прослідковується у О. Гакслі. Жертовність, жорстокість, обожнення Вождя, наділеного божественними рисами – для Дж. Орвелла виступають важливим боком розкриття тоталітаризму у творі. Не випадково, згадані елементи ми віднайдемо у творчості самого рецензента. «Ми» для Джорджа Орвелла це передовсім дослідження сутності Машини.

Переходячи до аналізу роботи Дж. Орвелла «1984», відзначимо, що він буде здійснений на основі відзначених раніше рис та особливостей тоталітаризму. Ми спробуємо прослідкувати спільне з тим, що було вироблено науковою думкою актуального для автора часу, та відмінне – тобто авторські особливості сприйняття тоталітаризму.

Лейтмотивом творчості Джорджа Орвелла як у його публіцистиці, так і в літературі, є поняття «правди» та його існування як таке. Світ 1984 змальований читачам уніфіковано правдивим. Є тільки одна правда. І вона незмінна у своїй змінності. Постійне переписування не просто фактів, а всієї

історії глибоке настільки, що достеменно неможливо довести нічого, навіть шойно зроблену підробку. Автор передає дух подібного суспільства через сумніви головного героя – він постійно сумнівається чи було щось насправді й навіть ставить під сумнів точність того року, який для нього зараз. Ось декілька прикладів:

1. «To begin with, he did not know with any certainty that this was 1984» (Перш за все він не знав, чи правда, що рік – 1984-й) [34].

2. «And it was exactly at this moment that the significant thing happened -- if, indeed, it did happen» (Якраз в цей час і відбулася дивовижна подія – якщо справді відбулася) [34].

3. «That was all, and he was already uncertain whether it had happened» (Ось і все – і Вінстон вже сумнівався, чи було це насправді) [34].

4. «At this moment, for example, in 1984 (if it was 1984)» (у 1984 році (якщо рік – 1984-й) [34].

Минуле легко стає об'єктом маніпуляцій, бо про них забувають як тільки вони здійснені – всі згадки одразу спалюються у капсулі пам'яті. Так, навіть у фальсифікатора немає наявних доказів власноруч здійснених фальсифікацій. Таким чином, минуле повністю контрольоване. Письменником описаний власний кошмар, якого він побоюється у реальності: «Everything faded into mist. The past was erased, the erasure was forgotten, the lie became truth» (Все розпливається в тумані. Минуле підчищено, підчищення забуте, брехня стала правдою) [34].

Для Джорджа Орвелла та вільність, з якою партія може так легко розправлятися з минулим «страшніша, аніж тортури або смерть» [34].

Здавалось би, як може існувати такий стан речей? Що стримує людей від зізнання у правді навіть собі – страх за своє майбутнє, життя? Автор подає нам цей механізм самозахисту індивіда у тоталітарному суспільстві, «система мислення», як її називає Дж. Орвелл – «Doublethink». Його суть – це «the power of holding two contradictory beliefs in one's mind simultaneously, and accepting both of them» (подвійне мислення означає здатність одночасно

триматися двох протилежних переконань) [34]. При цьому, описаний процес має бути і свідомим задля акуратності, так і несвідомим, аби уникнути брехні самому собі.

Сутнісним елементом тоталітарної системи світу 1984 є самотність людини. Саме за рахунок атомізації суспільства, де кожен окремий індивід почуває свою слабкість, якщо він не у колективі та постійно підтримуване почуття самотності, що ґрунтується на страху та пересторозі перед «товаришами» складає базу та підпорку влади партії. Так, головний герой, Вінстон, відчуває «ворожість та страх» перед дівчиною з «Молодіжного антистатевого союзу», яка йому здається поліцейською думок. Він щиро побоюється затятих представників режиму. Все через внутрішню опозиційність, яка змушує через *doublethink* та маску створювати вигляд нормальності: «To dissemble your feelings, to control your face, to do what everyone else was doing, was an instinctive reaction» (Приховувати почуття, володіти особою, робити те ж, що інші – все це стало інстинктом) [34].

«Життя, що проходить під замком самотності» – так описує життя головного героя автор [34].

Більше того, індивідуалізм та самотність всіляко засуджуються. Ці риси є показником ненормальності. Новояз описує це як власножит, або ж «ownlife, it was called, meaning individualism and eccentricity» (власножит – означає індивідуалізм і дивацтво) [34]. Важливим елементом тоталітарної системи у світі Дж. Орвелла є постійна мобілізованість суспільства. І справа не у військовому сенсі слова. Річ у постійній напрузі та готовності суспільства до чогось, до дії, до агресії, спрямованої назовні. Які механізми мобілізованості?

Двохвилинки ненависті, у яких «...the rage that one felt was an abstract, undirected emotion which could be switched from one object to another like the flame of a blowlamp» (лють була абстрактною і ненаціленою, її можна було повернути в будь-яку сторону, як полум'я паяльної лампи) [34]. Виховання дітей також стала партійним інструментом. Тепер вони вбачають у батьках

ворогів і лише чекають думкозлочину, аби здати їх до поліції думок. Пропагандна обробка дітей виражається також у іграх. Не м'яч або ляльки іграшки дітей у Океанії, а «the songs, the processions, the banners, the hiking, the drilling with dummy rifles, the yelling of slogans, the worship of Big Brother» (пісні, ходи, прапори, походи, муштра з навчальними гвинтівками, вигукування гасел, поклоніння Старшому Братові) [34]. Все це для них є унікальною грою. Партія, у свою чергу, у житті дітей має значення важливіше за сім'ю, вони її обожнюють. Ненависть та агресія складова риса характерів таких дітей, Дж. Орвелл описує дітей саме так: «I'll shoot you, I'll vaporize you, I'll send you to the salt mines!» (Я тебе розстріляю, я тебе розпорошу, я тебе відправлю на соляні шахти!) [34].

Тобто, безперервна змобілізованість суспільства дозволяє партії легше та глибше насаджувати ідеологічні догми. Апологетом та об'єктом агресії суспільства є абстрактний «зовнішній ворог». І хоча, у випадку війни, це начебто конкретні країни – Євразія або Остазія, але при цьому не є важливим з ким саме ведеться війна, головне, що ведеться як така.

«The consciousness of being at war, and therefore in danger, makes the handing-over of all power to a small caste seem the natural, unavoidable condition of survival» (Завдяки відчуттю війни, а отже, небезпеки передача всієї влади маленькій верхівці видається природною, необхідною умовою виживання) [34].

Відтак – саме почуття війни дає можливість та надає нормальності ситуації зосередження влади у руках маленької касты людей.

Сьогодні Океанія може воювати з Євразією, а завтра вже з Остазією, але всі будуть знати, що війна завжди була з останньої, а перша – одвічний союзник. Таким чином, війна не конкретна, вона є абстрактною та зовнішньоспрямованою.

Але окрім ворога зовнішнього необхідною складовою мобілізації суспільства є також ворог внутрішній. Він втілений у образі колишнього партійного та революційного лідера Голдштейна, який викривав «диктатуру

партії». «...he was advocating freedom of speech, freedom of the Press, freedom of assembly, freedom of thought» (він закликав до свободи слова, свободи друку, свободи зібрань, свободи думки) [34]. Тобто, ми можемо заключити, що у разі, якщо Голдштейн є ворогом, його заклики є ворожими та обурливими для суспільства Океанії, а відтак – ні свобода слова, ні свобода друку, зборів, а тим паче думки – речі, не притаманні даній країні.

Коли ми ведемо мову про партію, Старшого Брата, ворогів партії та мислезлодіїв, дані категорії застосовуються персонажами у абстрактній площині. Діячі внутрішньої або зовнішньої партії асоціюються не з певними людьми, а з кольором комбінезона. Як виглядає Старший Брат всі начебто знають з постерів та плакатів, але анонімність даної фігури лише посилює її абстрактність. З цього випливають аналогії до згаданого нами у підрозділі 2.1. Карла Поппера, що протиставляючи закрите суспільство відкритому, як раз таки зазначав, що важливою рисою такого устрою є «повна абстрактність та безособовість». У свою чергу, дані чинники дають нам привід говорити про суспільство 1984 як про атомізоване суспільство, суспільство індивідів у ізоляції – колективістське суспільство самотніх людей.

Переходячи до бачення О. Гакслі та його твору «Прекрасний новий світ», відзначимо деяку подібність творів. Як ми вже визначили, «Ми» Є. Зам'ятина справив великий вплив на обох авторів, а тому логічними виглядають деякі запозичення композиційної структури. Плюс, якщо ми ведемо мову про Дж. Орвелла, то він писав «1984», будучи ознайомленим з обома творами, на відміну від того ж О. Гакслі.

Прекрасний новий світ Олдоса Гакслі також втілений у вигляді Всесвітньої держави. Предтечею її утворення також є глобальний конфлікт, що поставив питання про виживання всього людства. Відтак, при виборі між колишніми режимами (демократія) та стабільністю (Всесвітня держава) перевага надається саме останній, моделі яка втілена як тоталітарна: «Дев'ятирічна війна, Великий економічний крах. Вибір був лише між всесвітньої владою і повним руйнуванням. Між стабільністю і ...» [28].

Стабільність покладена «як наріжний камінь», саме «заради її досягнення все це». Заради стабільності у «Прекрасному новому світі» пожертвовано не тільки свободою, але і минулим. Минуле, як і у світі Дж. Орвелла також підпадає під заборону та очищення. Так, лише деяким літературним творам «було дозволено дійти до нас» [28].

Постає питання, в чому ж полягає тоталітаризм для О. Гакслі? Якщо у «1984», певно, головним методом виступав примус, бо ти або частка системи, або знищений, то світ Олдоса Гакслі побудований на «свободі вибору». «Звісно, сибірська виразка покінчила з лібералізмом, але все ж не можна було будувати суспільство на примусі» [28].

Люди вільні обирати як їм проводити дозвілля, у цій площині їм дозволено все. Проте, вони приречені бути щасливими. «Тепер кожен щасливий» – одне з гасел Всесвітньої держави». Нещастя, нудьга, поганий настрій – розглядаються як відхилення від норми.

Ще одним прикладом відхилень від норми є нелюдимість та бажання усамітнення. У цьому зв'язку, емоції та самотність контрастно протиставляються стабільності та перебуванню у суспільстві. Звернімося до тексту:

1) «А при сильних переживаннях – притому на самоті, у безнадійній роз'єднаності та відособленості – яка вже могла бути мова про стабільність?» [28].

2) «Стабільність, – підкреслив Головноуправитель, – стійкість, міцність. Без стабільного суспільства немислима цивілізація. А стабільне суспільство немислиме без стабільного члена суспільства» [28].

3) «Ну, правда, чим зайнятися, пішовши від суспільства? Та практично нічим» [28].

Так, під «дурну репутацію» головного героя Бернарда Маркса приписується те, що він не любить гольф та нелюдимо проводить час.

Девізом колективізму виступає гасло: «Адже кожен належить всім іншим». Тобто, індивідуальність належить суспільству. Підкреслюється це

тим, що навіть після смерті людина приносить користь суспільству, адже через крематорії відбувається вироблення газу. Одним з персонажів з цього приводу відзначається: «Як приємно знати, що і після смерті ми продовжуємо бути суспільно корисними. Сприяємо зростанню рослин» [28].

Ідеологічній обробці автором приділено багато уваги. І якщо у «1984» подібна пропагандна обробка спрямована на свідомість, хоча й прививається з дитинства. То справа пропаганди у «Прекрасному новому світі» націлена на несвідому площину. Інструментом такої обробки виступає гіпнопедія, через яку людям з дитинства навіюють думки, гасла та манеру мислення. При цьому, вони не потребують осмислення та розуміння з боку об'єктів обробки, адже «вдумування не потрібне» та «моральне виховання ніколи, ні в якому разі не повинно ґрунтуватися на розумінні» [28]. Обробка виражена у багатократному повторюванні увісні: «За сотні повторень три рази в тиждень протягом чотирьох років – Шістдесят дві тисячі чотириста повторень – і готова істина» [28].

Як даним механізмом забезпечувалась стабільність? Річ у тім, що у формулі «стабільний член суспільства – стабільне суспільство» першим елементом даного механізму якраз і забезпечувалась стабільність другого.

Виховання дітей носить протилежний від світу 1984 характер. Якщо у творі Дж. Орвелла діти змалечку політично підковані та навчені виявляти шпигунів та ворогів, на чому побудовані й їх ігри. То дітей «Прекрасного нового світу» не займають думками взагалі (як до речі і дорослих). Замість цього, їх виховання побудоване на парних іграх (в тому числі еротичного характеру). Відтак, якщо у світі Дж. Орвелла вони є мобілізованою часткою населення, то у О. Гакслі діти – це аморфна частина соціуму, як і весь соціум взагалі.

Ще двома сторонами трикутника, наряду зі стабільністю виступають спільність та однаковість, втілені у девізі Всесвітньої Держави: «Спільність, Подібність, Стабільність».

Однаковість виражається через генетичну запрограмованість «народження» людей. Їх вирощують під кожен касту й у рамках каст існує певний стандарт. Тож, подібна генетична технологія та принцип є чудовим інструментом створення «стандартної людини».

Що стосується спільності, то у суспільстві «Прекрасного нового світу» вона втілюється у єдності людей своєї касту. Саме кастовий устрій характеризує суспільство Всесвітньої Держави. Тому на рівні інстинкту змалечку формується презирство до нижчих каст та повага до вищих. Як же втілюється спільність?

О. Гакслі змальовані по-перше, ритуали, групові заняття, на меті яких через наркотичний екстаз відчувати буцімто єдність зі співучасниками ритуалу, а по-друге – релігія, у межі якої включались дані ритуали.

Релігія наскрізь проходить сюжетом твору та представляє собою альянсом релігії «минулого» з Генрі Фордом як уособленням Бога та культом прогресу й машин. Звернімося до прикладів, а саме фраз, якими автор дає зрозуміти місце даної релігії у суспільстві:

- 1) Господь наш Форд випустив на автомобільний ринок першу модель «Т». – При цих словах Директор перехрестив собі живіт знаком «Т» [28];
- 2) «ще до успіння Господа нашого Форда» [28];
- 3) «його фордейшність», Господи Форде [28].

Тож, якщо світ «1984» – це світ культу анонімного та безликого Старшого Брата, якого скоріше бояться, аніж обожнюють, то у «Прекрасному новому світі» втілено справжню релігію зі своєю обрядовістю та символами і з конкретним божеством у обличчі Генрі Форда, який викликає обожнення.

3.2. Наукові підходи першої половини ХХ століття у формуванні європейських антитоталітарних проявів

Переходячи до наукових підходів, які існували у першій половині ХХ ст. варто зазначити, що виникнення, формулювання, критика та подальша еволюція тоталітарної теорії відбувається лише з другої половини 40-х років.

А відтак, у даному підрозділі буде досліджено по суті зачатки цього наукового дискурсу.

Історико-філософський підхід до вивчення тоталітаризму започаткована Освальдом Шпенглером у «Присмерк Європи». Однак, варто зауважити, що науковий підхід до історії ним вважався як такий, що не має сенсу. Історія ним наукою також не визнавалась. До яких же методологічних та філософських принципів був належний Освальд Шпенглер?

Головним методологічним принципом автора є наукова систематика. У рамках неї ним будується власний метод – фізіономіка. Суть її зводиться до духовного портретування через масив інформації про епоху. Результатом є певний портрет епохи. Таким портретом є «Присмерк Європи», де автором робиться висновок, що сучасна йому цивілізація рухається до свого занепаду.

Дана праця відзначена суттєвими ознаками суб'єктивізму та релятивізму. Підтвердженням цього є те, що майже будь-яке поняття, розглядуване О. Шпенглером, може мати декілька сенсів, що не заперечують один одного. За ним «скільки є світів, стільки людей» [35, с. 10]. Великий вплив на автора справляє, безперечно, і німецька філософія духу. «Душа у кожного своя, тому і чуже цієї душі у кожного своє» [35, с. 10], заключає він.

Живі форми Освальд Шпенглер досліджував методом аналогії: «Засіб для пізнання мертвих форм – математичний закон. Засіб для розуміння форм живих – аналогія» [56]. У своєму історіософствуванні дослідник пропонував та послуговувався висунутим ним цивілізаційним підходом, де виділяв 8 цивілізацій.

Соціально-філософський погляд на проблематику мас та масової людини ХХ ст. має іспанський соціолог та філософ Хосе Ортега-і-Гасет. Написана ним у 1929-му році праця «Повстання мас» спрямована до визначення кордонів «мас» та дослідження феномену «масової людини». Багатьом ідеям, висловленим у ній притаманний певний романтизм, що виражається у категоризації. Так, автором пропонується «найрадикальніший поділ людства» [58, с. 60]. Дві групи: «тих, хто вимагає від себе багато чого і

сам на себе звалює тяготи і зобов'язання, і на тих, хто не вимагає нічого і для кого жити – це плисти за течією, залишаючись таким, яким є, і не силкуючись перерости себе» [9, с. 19].

У ідеях Ортеги-і-Гасета ми віднаходимо певну схожість з О. Шпенглером у ключі виразу ідеї дихотомії «еліта-маса». Так, «суспільство завжди складається із маси та вибраної меншості (еліти)», та на думку автора «не можна змішувати з поділом суспільства на соціальні класи – це поділ на психологічні типи людей». Тому, заключає він, «приналежність до маси – виключно психологічна риса» [58, с. 60]. Проте, на цьому схожість закінчується, бо стосовно занепаду вони мають протилежні думки: «годі говорити про занепад, не уточнивши, що саме занепадає» [11, с. 37].

Що стосується предметної філософської належності автори, то він, як і М. Хайдеггер вважається філософом-екзистенціалістом. Прикладом його екзистенційного підходу є те, що він «шукає причини зовнішньої кризи у внутрішньому світі людини» [68, с. 196].

Сферу політичної філософії досліджує Ханна Арендт. На її ідеї та наукові переконання суттєве вплив справили М. Хайдеггер та К. Ясперс.

Дослідницею Елізабет Янг-Брюль виділяється 5 етапів творчої біографії Х. Арендт, з яких для нас примітні перші два:

1) 20-ті роки ХХ ст. – вплив К. Ясперса та М. Хайдеггера;

Що до впливу М. Хайдеггера, то він, як засновник філософії екзистенціалізму, певно, вплинув на пошукову методологію Ханни, яка шукає відповіді на питання про виникнення тоталітаризму усередині людини.

2) 30-40-ві – політизація творчих інтересів [57, с. 61].

Дослідниця послуговується системним підходом у дослідженні проблеми тоталітаризму. Нею береться до уваги не стільки окрема характеристика як елемент певного режиму у розрізі, а весь комплекс даних елементів у їх сукупності. І виходячи із сукупності, дослідниця розкриває дані елементи, тим самим окреслюючи рамки досліджуваного нею поняття.

О. Бойцовою у статті «Концепція Ханни Арендт у сучасному дискурсі політичної влади» аналізуються методологічні стратегії Х. Арендт. Серед інших – демаркаційна. Її суть полягає у сутнісному розмежуванні термінів та понять, якими оперує дослідниця. Так, у праці «Витоки тоталітаризму» нею чітко розмежовуються та протиставляються поняття «натовп» та «маси». Причому, друге вона виводить з першого якраз таки шляхом протиставлення. Дана стратегія використовується Х. Арендт з метою «вияву семантичних відмінностей і протиставлення подібних слів» [36, с. 76].

Що до філософських концепцій, яких авторка намагається притримуватися, то нами може бути відзначена політична філософія Платона та Аристотеля, для якої характерна класифікація політичних режимів [65, с. 2]. Відповідно, Ханною Арендт пропонується своя лінія розрізнення політичних режимів та окреслення меж тоталітаризму, до якого вона зараховує нацистський режим 1933-1945 та сталінський режим 1929-1953. Тоталітаризм, у свою чергу, на думку авторки явище унікальне, воно є феноменом ХХ ст. Ґрунтується тоталітаризм, як і будь-який «ізм» на владі та ідеології. Тоталітарна ідеологія «логіка єдиної простої ідеї, на котрій засноване тоталітарне мислення» [65, с. 2]. Тобто, можемо констатувати певну прихильність та намагання дослідити історію ідей та історію ментальності.

Як вже було сказано, її праця «Витоки тоталітаризму», яка вважається класичною, була спробою узагальнення численного масиву даних (свідчення очевидців подій, архівні документи). І саме завдяки нестандартному підходу та нестандартній методології праця Ханни Арендт заклала суттєві підвалини тоталітарної теорії та на довгі роки стала магістральною, а сама авторка стала однією з започатковувачів тоталітарної школи.

За визначенням А. Соловей та В. Штерн, головним напрямом аналізу дослідниці є «феноменологічна антропологія людини» [65, с. 2]. Саме людина та перетворення людського суспільства у центрі уваги даної роботи. І хоча тоталітаризм й поняття абстракції, але його здійснювали люди. Саме

пошук антропологічних коренів тоталітаризму цікавить Х. Арендт. Серед таких, нею визначається самотність: «Тоталітаризм – це своєрідна втеча від реальності самотності: щоб не залишатися наодинці з собою, а мати опору хоча б і у вигляді «залізного обруча» [1, с. 528].

У ході аналізу нею передумов виникнення тоталітаризму, відбувається пошук психологічної мотивації людей до тих дій, що врешті призвели до його утвердження.

Увагу психологічному фактору при вивченні тоталітаризму приділяв також Еріх Фромм. Так, серед численних методів і підходів до дослідження тоталітаризму відзначаємо також його психоаналітичний метод. У праці «Втеча від свободи», опублікованій у 1941-му році автор досліджує людське суспільство через розуміння природи індивіда та його психологічні установки. В рамках цього, Е. Фроммом вивчається психологія людини усередині тоталітарного суспільства на прикладі націонал-соціалістського режиму. Так, ним вперше застосовані методи соціальної психології при дослідженні тоталітаризму [49, с. 25].

Е.Фромм є одним з основоположником неофрейдизму, що зародився як синтез психоаналізу та ідей школи культурної антропології [67, с. 143].

Як і багато учнів З. Фрейда, Е. Фромм відійшов від його вчення та вибудував своє бачення у формі «гуманістичного психоаналізу». Згідно цієї концепції «людина в процесі історичного розвитку втрачає інстинктивні (природні) зв'язки з природою, що призводить до виникнення екзистенціальних і соціальних дихотомій (протиріч), що тягнуть за собою порушення її внутрішньої рівноваги, і штовхає до пошуків нової рівноваги» [67, с. 143]. Будучи частиною колективу Франкфуртської школи, ним також відстоювались неомарксистські ідеї. Зокрема, через неомарксистську соціологію він розвивав соціально-критичну антропологічну теорію [67, с. 144].

Що стосується його особистої мотивації та основ зацікавленості саме такими методами та напрямками, Е. Фромм відзначав наступне: «Мене

глибоко хвилювали питання індивідуальних і соціальних феноменів, і я прагнув знайти відповіді на ці питання. Я знайшов відповіді в системах і Маркса, і Фрейда. Але я також був захоплений аналізом відмінностей між цими двома системами і бажанням вирішити ці протиріччя... я хотів домогтися синтезу, який повинен був стати наслідком розуміння і критики обох мислителів» [67, с. 144]. Після переїзду до Сполучених Штатів, на науковця справила серйозний вплив теорія міжособистісних відносин Г. Саллівена, що в подальшому сприяло розробці ним концепції «гуманістичного психоаналізу». Як у розглядуваній нами праці «Втеча від свободи», так і в подальших роботах, дослідником вивчається співвідношення та взаємодія особистості та суспільства, їх взаємовпливи.

Акцент на економічній стороні походження тоталітаризму робить австрійський дослідник Фрідріх Хайек, належний до неоавстрійської економічної школи. Розвиваючи також теорію економічного лібералізму, дослідник є належним до Лондонської школи. Ф. Хайеком також відстоювалась політична теорія лібералізму та критикувались колективістські ідеї та соціалізм. Ним також не приймалась теорія ордолібералізму. Принциповим моментом у цьому несприйнятті є те, що «втручання держави в цю сферу не просто допускається, але і вітається» [43, с. 242]. В той же час, поняття свободи є центральним для Ф. Хайека. Ним розрізняється політична та особиста свобода, а втручання держави на його думку «навіть якщо воно не ставить під сумнів цінність ринкової економіки, веде у перспективі до усунення свободи» [43, с. 242].

Окрім того, важливим принципом його дослідницької діяльності є суб'єктивізм. На думку Ф. Хайека немає однієї об'єктивної істини та немає істинного знання. Серед його переконань: «знання не може мати завершеної форми у вигляді єдиної істини», воно «россіяне серед людей» та «не все можливо підтвердити емпіричним шляхом» [69, с. 78].

У розглядуваній нами праці «Дорога до рабства» економіста Ф. Хайека цікавить не стільки економіка, скільки суспільні відносини та взаємодія

політичного та суспільного. Описуючи сучасну цивілізацію, автор послуговується концептом «відкритого суспільства» Карла Поппера.

Підводячи підсумок, ми зазначаємо, що письменниками Олдосом Гакслі та Джорджем Орвеллом були виокремлені та окреслені спільні риси тоталітарного режиму: 1) аномальність індивідуалістичної та самотницької поведінки; 2) показний та повсюдний колективізм; 3) ідеологічна обробка населення (спрямована на сферу свідомості в Дж. Орвелла та на несвідому у О. Гакслі) 4) існування режиму, лад якого не може бути підданий критиці та перегляду; 5) культ або ж справжня релігія духовного наставника.

Окрім спільних, у баченні авторів ми проглядаємо і відмінне в уявленні та розумінні тоталітаризму: 1) принцип примусу (Дж. Орвелл) та принцип пряника (О. Гакслі); 2) постійна мобілізованість на противагу крайній аморфності суспільства; 3) світ постійної війни як протилежність «дивному новому світу» стабільності.

Так, хоча зазначені письменники й критичні відносно тоталітаризму, вони фактично не взаємодіють між собою й їх позиція являє собою окремішній особистий погляд автора. Ними не сформовано чіткої та кінцево оформленої позиції спротиву тоталітаризму, що носила б комплексний та системний характер. Напроти, ми відзначаємо певну поодинокість та відокремленість у їх діяльності.

Що стосується наукових підходів, то перша половина ХХ ст. представлена великим різноманіттям висунутих наукових підходів та теорій, серед яких: економічний лібералізм Ф. Хайєка, гуманістичний психоаналіз Е. Фромма, феноменологічна антропологія Х. Арндт, соціологічний концепт масової людини Х. Ортеги-і-Гасета та фізіономіка О. Шпенглера.

Окрім того, широкий спектр філософських концепцій: релятивізм, суб'єктивізм та екзистенціалізм.

Окремо зазначимо такі методи дослідження як: аналогія у О. Шпенглера, системний підхід та демаркаційна стратегія у Х. Арндт та психоаналітичний метод Е. Фромма.

Проте, незважаючи на певні взаємопроникні впливи між дослідниками у розрізі їх наукових підходів, представлений спектр не утворює завершену та цілеспрямовану систему критики та спротиву утвердженню тоталітарних режимів.

Таким чином, ані письменниками, ані науковцями, як усередині своєї галузі, так і міжгалузево, не вироблено чіткої та завершеної ідеології спротиву тоталітаризму.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження, ми дійшли до наступних висновків:

1. Джерельна база дослідження базується на джерелах політичного, наукового та літературно-публіцистичного спрямування. З джерел політичного походження відзначаємо «Майн Кампф» Адольфа Гітлера, «Доктрину фашизму» Беніто Муссоліні, праці «В'язничні зошити» та «Формування людини» Антоніо Грамші.

Джерела наукового спрямування виникають вже з 40-х років ХХ ст. Вони представлені передусім працями Ханни Арендт «Витоки тоталітаризму», «Досвід розуміння», Фрідріха Хайека «Дорога до рабства», Еріха Фромма «Втеча від свободи», Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», Карла Ясперса «Питання стосовно винності. Про політичну відповідальність Німеччини» та «Сенс та призначення історії», Хосе Ортеги-і-Гассета «Повстання мас».

Дана джерельна база дає розуміння, яким було уявлення про тоталітаризм як у його adeptів, так і запеклих критиків у політичному, науковому та літературно-публіцистичному вимірах.

З літературно-публіцистичного напрямку ми послуговуємось творчим доробком Джорджа Орвелла: романом «1984», есе «Велс, Гітлер та Всесвітня держава», «В очікуванні Великого Брата», «Згадуючи війну в Іспанії», «Замітки про націоналізм», «Література та тоталітаризм», «Придушення літератури»; рецензіях на «Ми» Євгена Зам'ятина та на «Майн Кампф» Адольфа Гітлера; Олдоса Гакслі «Прекрасний новий світ»; Герберта Велса «Витоки цивілізації»; Хосе Ортеги-і-Гассета «Роздуми про Дон Кіхота».

2. Історіографія дослідження представлена трьома основними етапами: 1) періодом класичної теорії (друга половина 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.); 2) критикою авторів класичної теорії та ревізійністською течією (60-ті рр. ХХ ст.); 3) формуванням модернізованої теорії тоталітаризму (70-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст.).

Сучасний етап означений пошуками нових орієнтирів дослідження тоталітарної проблематики та відзначається відсутністю сутнісного оформлення нової теорії.

Простежена еволюція поглядів дає поняття про зміну акцентів у дослідженні тоталітаризму. В той же час, суттєвим недоліком є недостатня увага до антитоталітарних аспектів, що розкриваються у даних творах.

3. До основи методології дослідження взяті два підходи: системний та проблемний підходи. Базуючись на них, були обрані такі принципи дослідження як: історизму та об'єктивності.

Зважаючи на вищезазначене, був використаний наступний методологічний інструментарій: загальнонаукові (аналізу та синтезу, класифікації, абстрагування), власне-історичні (історико-порівняльний, хронологічний, проблемно-хронологічний, синхронний, ретроспективний, історичної герменевтики) та міждисциплінарні (контент-аналізу) методи.

4. Важливою частиною дослідження виступає термінологія. Термін тоталітаризм, до свого наукового оформлення пройшов певну еволюцію та мав трактовку полярного характеру від його прихильників та критиків, які проте погоджувались у головному – його всеохопному, всеосяжному сенсі.

До наукової сфери «тоталітаризм» входить у 40-ві роки ХХ ст. Науковцями була протиставлена індивідуальна свобода лібералізму й знаходження індивіда у рамках колективу у тоталітарній моделі. Терміни «натовп» та «маса» розглядуваними авторами розмежовуються. Так, натовп визначається як протилежність еліти та страта буржуазного суспільства. В той час, як маса – явище нового типу, масового безстратого атомізованого суспільства самотніх індивідів з тенденціями до анонімності та аморфності (девіз – бути як усі). З позицій сучасності окреслено розуміння терміну «антитоталітаризм» як ідеологію, спрямовану на спротив та критику тоталітаризму.

Варто додати, що хоча й поняття «антитоталітаризм» ще не є розповсюдженим у хронологічних рамках дослідження, однак науковцями та

письменниками досліджувалися елементи та складові тоталітаризму. Критику ними даних елементів нами зараз і прийнято називати анти тоталітаризмом. Відповідно, метою дослідження є – аналіз антитоталітарних елементів у творчості зазначених авторів та виявлення системності та комплексності або ж поодинокості їх поглядів.

Відносно процесів, які стали передумовами тоталітаризму, тобто «Що?» ми можемо назвати: 1) атомізацію суспільства, яка складається з а) Деконструкції старого соціального устрою та б) масовізації суспільства; 2) Індивідуалізацію, тягу до анонімності та почуття самотності індивідів

Дані процеси виражені у моральному переході у: ставленні учасників до Великої війни від ентузіазму до негативу, а також виникненні особливої страти «фронтового» або ж «загубленого покоління»; саморозчиненні індивіда у новому типі суспільства – масі; масовізації суспільства, що виявлений у більш активній політичній участі широких мас населення; самовідреченні та нормальності жертвування свободою заради безпеки.

Щодо другої частини, а саме, механізмів втілення вищезазначених явищ, тобто «Як?», нами може бути відзначені як внутрішні, так і зовнішні механізми. До внутрішніх методів, якими послуговується індивід відносимо: відмову від свободи задля безпеки; прагнення до панування або ж підпорядкування задля втечі від самотності. Серед зовнішніх методів впливу відзначаємо: мобілізацію мас, виражену у пропаганді та ідеологічній обробці, покликаних зменшити кількість неприєднаних до режиму та збільшити кількість залучених серед приєднаних відповідно; терор, який має дві полярні мети – забезпечити змобілізованість мас та утримати стабільність. Також, він покликаний придушити опозицію та скоротити число неприєднаних шляхом фізичного знищення.

Що стосується вияву антитоталітаризму у досліджуваних наукових працях як певної сукупності, системи поглядів, то можемо відзначити, що хоча авторами й розглядаються тоталітарні елементи, робиться їх ґрунтовна критика, проте дана критика не є узгодженою між авторами, не є системною

та постійною. І хоча кожен з науковців відчув тоталітарний вплив особисто, все ж, взаємодія між ними, а також стан розробки тоталітарної проблематики у працях згаданих науковців не дозволяє зробити висновок стосовно існування певного комплексу антитоталітарних уявлень як системи та ідеології спротиву тоталітаризму.

Підводячи підсумок, ми зазначаємо, що письменниками Олдосом Гакслі та Джорджем Орвеллом були виокремлені та окреслені спільні та відмінні риси в уявленні та розумінні тоталітаризму.

Хоча зазначені письменники й критичні відносно тоталітаризму, вони фактично не взаємодіють між собою й їх позиція являє собою окремішній особистий погляд автора. Ними не сформовано чіткої та кінцево оформленої позиції спротиву тоталітаризму, що носила б комплексний та системний характер. Напроти, ми відзначаємо певну поодинокість та відокремленість у їх діяльності.

Відносно науковців, то незважаючи на певні взаємопроникні впливи між дослідниками у розрізі їх наукових підходів, представлений спектр не утворює завершену та цілеспрямовану систему критики та спротиву утвердженню тоталітарних режимів.

Таким чином, ані письменниками, ані науковцями, як усередині своєї галузі, так і міжгалузево, не вироблено чіткої та завершеної ідеології спротиву тоталітаризму.

Тобто, ми можемо констатувати, що хоча й аналіз процесів та механізмів втілення тоталітаризму на початок 50-х рр. оформлюється системно у науковій сфері, однак, як стосовно науки, так і стосовно літератури, так і що стосується взаємопроникних впливів, існування антитоталітарної ідеології як комплексу поглядів не спостерігається. Натомість, ми відзначаємо існування поодинокі критики окремих елементів тоталітаризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. И.В. Борисовой, Ю.А. Кимелева, А.Д.Ковалева, Ю.Б. Мишкенене, Л.А. Седова. Послесл. Ю.Н. Давыдова. Под ред. М.С. Ковалевой, Д.М. Носова. Москва: ЦентрКом, 1996. 672 с.
2. Арендт Х. Опыты понимания. 1930-1954. Становление, изгнание и тоталитаризм / пер. с англ. Е. Бондал, А. Васильевой, А. Григорьева, С. Моисеева // Человечество и террор. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2018. С. 540-591.
3. Грамши А. Избранные произведения в 3-х томах / Тюремные тетради: перевод с итальянского В.С. Бондарчука, Э.Я. Егермана, И.Б. Левина. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. 554 с.
4. Грамши А. Формирование человека (Записки о педагогике). Москва: Педагогика, 1983. 224 с.
5. Замятин Е. Сочинения. Москва: Книга, 1988. 575 с.
6. Муссолини Р. Дуче, мой отец. Москва: РИПОЛ классик, 2009. 224 с.
7. Муссолини Б. Мемуары, 1942-1943 : пер. с англ. / Бенито Муссолини. Москва: Эксмо, 2004. 448 с.
8. Муссолини Б. Доктрина фашизма. URL: <https://www.you-books.com/book/V-Mussolini/Doktrina-Fashizma>
9. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. 509 с.
10. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о Дон Кихоте / пер. с исп. Б. Дубина и А. Матвеева; предисл. Б. Дубина. Москва: Grundrisse, 2016. 196 с.
11. Ортега-и-Гассет Х. Бесхребетная Испания. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gasset/bes_isp.php
12. Оруэлл Дж. 1984: пер. с англ. В.П. Гольшева примеч., Гольшев В.П. Москва: Прогресс, 1989. 240 с.

13. Оруэлл Дж. Рецензия на «Майн Кампф» Адольфа Гитлера. URL: https://orwell.ru/library/reviews/hitler/russian/r_hit2
14. Оруэлл Дж. Уэллс, Гитлер и Всемирное государство. URL: https://orwell.ru/library/reviews/wells/russian/r_whws
15. Оруэлл Дж. В ожидании Большого брата. URL: <http://rummuseum.ru/portal/node/3161>
16. Оруэлл Дж. Вспоминая войну в Испании. URL: https://orwell.ru/library/essays/Spanish_War/russian/rsw_1
17. Оруэлл Дж. Заметки о национализме. URL: https://orwell.ru/library/essays/nationalism/russian/r_nat
18. Оруэлл Дж. Литература и тоталитаризм. URL: https://orwell.ru/library/articles/totalitarianism/russian/r_lat
19. Оруэлл Дж. Подавление литературы. URL: http://orwell.ru/library/essays/prevention/russian/r_plit
20. Оруэлл Дж. Рецензия на Мы. URL: https://orwell.ru/library/reviews/zamyatin/russian/r_zamy
21. Поппер К. Открытое общество и его враги. Том 1. Чары Платона. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
22. Поппер К. Открытое общество и его враги. Том 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
23. Уэллс Г. История цивилизаций / Пер. с англ. А. Тетеркина. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 473 с.
24. Фромм Э. Втеча від свободи / Пер. з англ. М. Яковлева. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2019. 288 с.
25. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. Москва: Айрис-Пресс, 2005. 352 с.
26. Фромм Э. Комментарии к 1984. URL: https://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef

27. Хайек Ф. Дорога к рабству / пер. с англ. Москва: Новое издательство, 2005. 264 с.
28. Хаксли О. О дивный новый мир. Москва: АСТ, 2013. 288 с.
29. Шпенглер О. Закат Европы. В двух томах. Том 1. Гештальт и действительность. Москва: Мысль, 1998. 663 с.
30. Шпенглер О. Закат Европы. В двух томах. Том 2. Всемирно-исторические перспективы. Москва: Мысль, 1998. 606 с.
31. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. Москва: Полит-издат, 1991. 527 с.
32. Ясперс К. Вопрос о виновности: Пер. с нем. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1999. 146 с.
33. Hitler A. Mein Kampf (My Struggle) URL: <http://www.colchestercollection.com/titles/pdf/M/mein-kampf.pdf>
34. Orwell G. 1984. London: Secker & Warburg, London, 1949. 328 p.

Монографії та наукові статті

35. Бердяев Н.А., Букшпан Я.М., Степун Ф.А., Франк С.Л. Освальд Шпенглер и Закат Европы. Москва: Берег, 1922. 97 с.
36. Бойцова О.Ю. Концепция Ханна Арентт в современном дискурсе политической власти. *Русская политология*. № 1(6), С. 72-79.
37. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева. 3-е изд., доп. и перераб. Москва: Инфра, 2007. 858 с.
38. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/n45>
39. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. *Вопросы философии*. 1992. № 2. С. 3-25.
40. Гаджиев К.С. Политология. Москва: Логос, 2001. 488 с.
41. Егунова М.В. Тоталитарное мышление: деконструкция ментальности. *Вестник ОГУ*. №1. 2010. С. 4-7.

42. Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века. *Кентавр*. 1992. № 5–6. С. 28.
43. Зорин Г.В. Вклад представителей неоавстрийской школы в теорию современного общества. *Вестник СПбГУ*. Сер. 12. 2011. Вып. 3. С.240-249.
44. Іваницька О.П. Тоталітаризм : історіографічний аспект. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2001. С. 202-205.
45. Костромина Н.Г. Тоталитаризм в оценке французской исторической и политической мысли: особенности дискуссии 1990-х гг. *Вестник Томского государственного университета*. История. 2014. №6 (32). С. 17-23.
46. Ломако О. М. Социальная философия Ханны Арендт: политика и этика. *Известия Саратовского университета*. Новая серия. Серия: Психология. Философия. Педагогика. 2015. Т. 15, выпуск 3. С. 21-25.
47. Малышев, М.А. Концентрация тоталитаризма в творчестве Ханы Арендт. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2010. № 10. С. 297-328.
48. Мамедов А.А. Оришев А.Б. Тоталитаризм: трактовки прошлого и настоящего. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2017. № 39. С. 46-59.
49. Михайленко В.И., Нестерова Т.П. Тоталитаризм в XX веке : Теоретический дискурс / В. И. Михайленко, Т. П. Нестерова; Науч. ред. Ю. Г. Ершов. Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2000. 196 с.
50. Мороз Е.В. Критический дискурс тоталитаризма в зарубежной историографии 1960-х гг. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2018. № 1. С. 66-73.
51. Мороз Е.В. Эволюция американской историографии тоталитаризма (1930-е – конец 1980-х гг.). *Вестник НГУ*. Серия: История, филология. 2006. Том 5, выпуск 1. С. 67-75.

52. Мосина В.Г. Три главные книги Джорджа Оруэлла. Москва, 1999. 215 с.
53. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 480 с.
54. Нестерова Т. П. Восстание масс и массовое общество в XX веке. *Институты прямой и представительной демократии: генезис политических режимов в XX веке : сборник материалов Зимней школы.* Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. С. 31-46.
55. Новейший политологический словарь / авт.-сост. Д. Е. Погорельй, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. Ростов на Дону : Феникс, 2010. 318 с.
56. Патрушев А.И. Миры и мифы Освальда Шпенглера. *Новая и новейшая история.* 1996. №3. С. 122–144.
57. Пертель, О. О. Введение в политическую концепцию Ханны Арендт. *Вестник МГУ.* 2009. №4. С. 60-64.
58. Петрушкевич М.С. Інтерпретація масової культури у філософії Х. Ортегі-і-Гасета: комунікативний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко (голова). Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 29 (41). С. 59-66.*
59. Пронина М.А. Тоталитарные режимы и их социально-политическая сущность (к постановке вопроса). *Кубанский государственный технологический университет. Научные труды КубГТУ.* 2018. №7. С.116-130.
60. Рассоха И. Н. Тезисы о тоталитаризме. *Полис. Политические исследования* 1995. № 2. С. 147-156.
61. Роголева А. С. «Тоталитаризм» как термин гуманитарных наук (на материале работ немецких культурологов XX в.). *Вестник Московского*

- университета*. Сер.19: Лингвистика и межкультурная коммуникация.2012. №4. С. 100-105.
62. Семёнова Р.У. Ханна Арендт о тоталитаризме: политический и нравственный дискурсы (по страницам «Истоков тоталитаризма»). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 6. Политология. Международные отношения. 2006. №1. С. 60-70.
63. Слуцкая Л.В. Феномен тоталитаризма в современной западноевропейской политологии. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2012. № 1.С. 56-59.
64. Смирнова Ю.Д. Утопия, утопизм, утопическое сознание – основные смыслы. *Ученые записки Казанского университета*. Серия: Гуманитарные науки. 2011. Т.153. Кн.1. С. 141-148.
65. Соловей А. М., Штерн В. Ю. Політична концепція тоталітаризму Ханни Арендт. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Випуск 10, 2013. С.203-208.
66. Сребрянская, Н. А. Антиутопия как вид политического дискурса. *Вестник Воронежского государственного университета*. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2011. № 2. С. 122–125.
67. Старовойтов В.В. Психоанализ и общество: психоаналитическое учение Эриха Фромма о поведении. *История философии*. 2009. С. 143-156.
68. Ткаченко О.Б. Публіцистика Хосе Ортеги-і-Гасета як парадигма відображення концептуальних питань розвитку людства. *Вісник Львів. Ун-ту*. 2009. Вип. 32. С. 195-206.
69. Хутидзе Т.М. Фридрих фон Хайек и экономическая мысль неоавстрийской школы. *Вестник ВолГУ*. Серия 9. Вып. 13. 2015. С.77-81.
70. Чабанна М.В. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 83-92.

71. Чабанна М. В. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму. *Наук. зап. НаУКМА*. Сер. Політ. науки. 2007. Т. 69. С. 11-16.
72. Шанин А.А. Новый тоталитаризм (обзор классических трактовок тоталитаризма с позиции современности). *Вестник ВолГУ*. 2007. Серия №9. Вып.6. С. 90-92.
73. Merriam-Webster dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/anti-totalitarian>

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Трюхан Дмитро Андрійович, студент 2 курсу магістратури історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему “Антитоталітаризм у працях європейських вчених та письменників першої половини ХХ століття” відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений.

Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

26.12.2019

Науковий керівник

Шиханов Р.Б.

Студент

Трюхан Д.А.